

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових
відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра
на тему: **ПРАЦІ ДИСИДЕНТІВ (В. ЧОРНОВОЛА, Л. ЛУК'ЯНЕНКА,**
І. ДЗЮБИ) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
Виконав: студентка навчальної групи ІСТ 22–1
спеціальність 032 «Історія та археологія»

Драна К. В.
(прізвище та ініціали)

Керівник: д. іст. наук, доцент Морозов О. В.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент: Врадій Є.А., кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Музею "Пам'ять єврейського народу та
Голокост в Україні"

Дніпро – 2026

АНОТАЦІЯ

Драна К. В. Праці дисидентів (В. Чорновола, Л. Лук'яненка, І. Дзюби) як історичне джерело. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2026. 68 с.

У роботі досліджено особливості праць українських дисидентів другої половини ХХ століття як історичного джерела. Проаналізовано зміст, проблематику та джерельну цінність текстів, зокрема таких авторів, як В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко та Іван Дзюба. Визначено основні напрями їхньої діяльності, ідейні засади та відображення суспільно-політичних процесів радянської доби у їхніх працях. Окрему увагу приділено ролі дисидентської публіцистики у формуванні національної свідомості та опозиційного руху. Зроблено висновок про важливе значення праць дисидентів як достовірного та інформативного джерела для вивчення історії України ХХ століття.

Ключові слова: дисидентський рух, історичне джерело, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Іван Дзюба, радянська доба, правозахисний рух, самвидав, національна свідомість, публіцистика.

ABSTRACT

Drana K. V. Works of Dissidents (V. Chornovil, L. Lukianenko, I. Dziuba) as a Historical Source. Bachelor's qualification thesis for obtaining the educational degree "Bachelor" in specialty 032 "History and Archaeology." University of Customs and Finance, Dnipro, 2026. 68 p.

The paper examines the features of the works of Ukrainian dissidents of the second half of the 20th century as a historical source. The content, themes, and source value of the texts are analyzed, in particular those of such authors as Viacheslav Chornovil, Levko Lukianenko, and Ivan Dziuba. The main directions of their activity, ideological foundations, and the reflection of socio-political processes of the Soviet era in their works are identified. Special attention is paid to the role of dissident journalism in the formation of national consciousness and the opposition movement. The study concludes that the works of dissidents are an important, reliable, and informative source for studying the history of Ukraine in the 20th century.

Keywords: dissident movement, historical source, Viacheslav Chornovil, Levko Lukianenko, Ivan Dziuba, soviet era, human rights movement, samizdat, national consciousness, journalism.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЙОГО ВИВЧЕННЯ.....	8
1.1. Ідейні витoki та етапи розвитку українського дисидентського руху	8
1.2. Основні напрями діяльності дисидентів: правозахисний, національно-визвольний, культурно-просвітницький.....	16
1.3. Типологія та класифікація джерел з історії дисидентства	18
1.4. Методологічні підходи до аналізу праць дисидентів як історичного джерела	23
РОЗДІЛ ІІ. ІДЕЙНО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПРАЦЬ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА, ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА ТА ІВАНА ДЗЮБИ.....	30
2.1. В'ячеслав Чорновіл: журналістика, політична публіцистика і правозахисна позиція	30
2.2. Левко Лук'яненко: політичні меморандуми та концепція державної незалежності.....	35
2.3. Іван Дзюба: гуманістичний дискурс та культурно-національний контекст	43
2.4. Порівняльний аналіз світоглядних позицій і спільних мотивів у творчості трьох діячів	48
РОЗДІЛ ІІІ. ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	52
3.1. Інформаційний потенціал і джерелознавча цінність публіцистики дисидентів.....	52
3.2. Відображення політичної та духовної ситуації в СРСР у працях дисидентів.....	56
3.3. Значення спадщини В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Дзюби для сучасної історичної науки	61
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

Друга половина XX століття в історії України позначена активізацією руху опору радянському тоталітарному режиму. У цей період формується феномен українського дисидентства морально-інтелектуального спротиву системі, який поєднував правозахисну, національно-визвольну та культурницьку діяльність. Вагоме місце у цьому русі належить В'ячеславу Чорноволу, Левку Лук'яненку та Івану Дзюбі діячам, чиї праці стали не лише маніфестом боротьби за права людини і національну гідність, а й важливим історичним джерелом для вивчення суспільних настроїв, політичних процесів і духовного життя доби. Їхні праці не лише відображають ідейні засади опору, але й містять значний фактичний матеріал, що дозволяє реконструювати реалії радянської доби.

Праці В. Чорновола, зокрема його публіцистичні збірки та документи правозахисної діяльності, є важливими свідченнями політичних репресій і механізмів функціонування радянської каральної системи. Тексти Л. Лук'яненка розкривають еволюцію політичної думки українського підпілля, демонструють прагнення до державної незалежності та правового переосмислення статусу України в складі СРСР. Водночас праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала програмним документом інтелектуального спротиву, що поєднує глибокий аналіз національної політики радянської влади з аргументованою критикою її наслідків.

Твори дисидентів це своєрідне віддзеркалення епохи пізнього радянського суспільства, його ідеологічних суперечностей, кризи цінностей і прагнення до свободи. Вони містять значний потенціал для реконструкції історичної свідомості, розуміння механізмів опору, а також формування національної ідентичності українців у другій половині XX століття.

У сучасних умовах переосмислення радянського минулого особливого значення набуває вивчення не лише подій, але й джерельної бази, яка дозволяє глибше зрозуміти суспільно-політичні процеси того часу. У цьому контексті

праці українських дисидентів постають не тільки як ідейні маніфести чи публіцистика, а й як цінні історичні джерела.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення ролі інтелектуального опору в історії України, а також розглядом праць дисидентів не лише як пам'яток політичної думки, а й як повноцінних історичних джерел.

Мета дослідження полягає у виявленні змісту, ідейного спрямування та історико-джерелознавчої цінності праць В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- охарактеризувати історичний контекст виникнення українського дисидентського руху;
- визначити місце В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Дзюби у цьому русі;
- проаналізувати основні праці зазначених авторів;
- оцінити їхній зміст як джерело для вивчення суспільно-політичних процесів другої половини ХХ ст.;
- оцінити достовірність і обмеження цих матеріалів як історичних джерел;
- з'ясувати їхнє значення для сучасної історичної науки.

Об'єкт дослідження український дисидентський рух другої половини ХХ ст.

Предмет дослідження праці В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Дзюби як історичне джерело.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від середини 1960-х років — часу активізації українського дисидентського руху та появи ключових праць його представників — до початку 1990-х років, коли відбулися кардинальні суспільно-політичні зміни, пов'язані з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України. Нижня межа пов'язана з формуванням середовища «шістдесятників» та посиленням репресивної політики радянської влади, тоді як верхня — із завершенням етапу дисидентського опору та переходом його представників до відкритої політичної діяльності в умовах незалежної держави.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системності. У роботі застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні методи, зокрема аналіз і синтез, порівняльний метод, джерелознавчий аналіз, а також елементи дискурсивного підходу.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексного розгляду праць

українських дисидентів не лише як політичних чи літературних текстів, а саме як історичних джерел із притаманними їм особливостями.

Джерельну базу роботи становить комплекс різномірних за характером і походженням джерел, що дозволяє всебічно розкрити проблематику дисидентського та національно-визвольного руху в Україні другої половини XX століття.

Передусім використано узагальнювальні та монографічні праці українських істориків, які досліджують політичні, соціальні та культурні аспекти опозиційного руху: Я. Грицак [12], В. Литвин [27], М. Попович [38], Ю. Шаповал [54], Г. Касьянов [25], А. Русначенко [39], Б. Захаров [20], В. Деревінський [14; 15], О. Субтельний [42], В. Захаров [20] та ін. Ці праці дають змогу проаналізувати передумови, етапи розвитку та наслідки дисидентського руху в Україні.

Важливу групу джерел становлять дослідження, присвячені Українській Гельсінській групі та правозахисному руху, зокрема документальні збірники [45], матеріали конференцій [33], а також праці В. Овсієнка [32], Л. Лук'яненка [27; 28; 29] і Б. Захарова [20], що висвітлюють внутрішню логіку та еволюцію правозахисної діяльності.

Окрему групу джерел становлять публіцистичні та аналітичні праці, присвячені діяльності провідних постатей руху опору — В. Чорновола [50; 51; 52], Л. Лук'яненка [27; 28; 29], І. Дзюби [17], які дозволяють простежити ідейні засади та політичну діяльність дисидентів.

До джерельної бази також входять наукові статті й дисертаційні дослідження, що розкривають окремі аспекти теми: С. Богатчук [5], О. Бажан [2], С. Бондаренко [3; 4], В. Побережець [36], І. Чістякова та І. Кривдіна, а також методичні праці з історичної освіти, які дозволяють оцінити підходи до викладання відповідної тематики.

Важливим компонентом є електронні ресурси та архівні документи, зокрема матеріали Української Гельсінської групи та правозахисні документи [30; 41], що дають змогу безпосередньо реконструювати позиції учасників руху та їхню діяльність.

Методи дослідження. У процесі дослідження теми використано комплекс

загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що забезпечують всебічний аналіз дисидентського руху та його джерельної бази. Зокрема, застосовано:

- *Історико-генетичний метод* — для простеження виникнення, розвитку та еволюції дисидентських ідей і текстів В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Дзюби в контексті радянської доби;
- *Історико-порівняльний метод* — для зіставлення поглядів та форм опозиційної діяльності різних представників руху, виявлення спільних і відмінних рис їхніх позицій;
- *Джерелознавчий аналіз* — для критичного опрацювання праць дисидентів як історичних джерел, визначення їхньої автентичності, інформативності та ідеологічного контексту;
- *Контент-аналіз* — для систематизації ключових ідей, концептів і тематичних акцентів у текстах авторів;
- *Проблемно-хронологічний метод* — для впорядкування матеріалу відповідно до основних етапів розвитку дисидентського руху в Україні.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у подальших наукових розвідках, навчальному процесі, а також у формуванні об'єктивного бачення історії українського визвольного руху.

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЙОГО ВИВЧЕННЯ

1.1. Ідейні витоки та етапи розвитку українського дисидентського руху

Український дисидентський рух другої половини ХХ ст. є важливою складовою історії суспільно-політичного життя Української РСР, що відображає процес формування опозиції до тоталітарної системи Радянського Союзу. Його виникнення було зумовлене як внутрішніми суперечностями радянського режиму, так і впливом міжнародних політичних і правозахисних тенденцій.

Початок формування дисидентського руху пов'язаний з періодом деєталінізації після смерті Й. Сталіна у 1953 р. та політикою «відлиги», що проводилася під керівництвом М. Хрущова. Часткова лібералізація суспільного життя, послаблення цензури та реабілітація жертв репресій сприяли активізації інтелектуального середовища та появі критичного мислення серед представників української інтелігенції.

Водночас деєталінізація мала обмежений характер і не призвела до демонтажу тоталітарної системи. Зберігалися однопартійна система, контроль над суспільством, переслідування інакодумців та політика русифікації. Це викликало розчарування серед частини суспільства і стимулювало формування опозиційних настроїв [42, с. 285].

Отже, дисиденти — це учасники опозиційного руху, які відкрито виступали проти офіційної політики та ідеології тоталітарної влади, відстоювали права людини, свободу слова, національну культуру й демократичні цінності.

Термін «дисидент» походить від латинського слова *dissidens* - «незгодний», «той, хто заперечує». Спочатку це поняття використовували для позначення людей, які не погоджувалися з офіційними релігійними поглядами, а згодом — для характеристики осіб або груп, що виступали проти державної ідеології та політичного режиму. Як зазначає М. Т. Сахно, дисидентство визначається сукупністю «філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх

сферах матеріального та духовного життя суспільства» [40, с. 51].

У наукових дослідженнях поняття дисидентства найчастіше розглядають через його опозиційний характер щодо чинної влади та офіційної ідеології. Зокрема, О. Г. Бажан вважає, що дисидентом є людина, *«чий погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму»* [24, с. 143]. Отже, дисидентський рух можна охарактеризувати як форму суспільного спротиву, спрямовану проти політики тоталітарної влади та її репресивних методів. Його представники відстоювали національно-демократичні цінності, права людини та ідею відродження незалежної української держави.

Проблеми, які порушували дисиденти, не втратили своєї важливості й у сучасний період.

У радянський період тоталітарна система здійснювала жорсткий контроль над духовним і культурним життям українського суспільства. Влада активно впливала на формування суспільної свідомості, поширювала вигідні їй ідеологічні наративи та послаблювала національні основи. Під особливим наглядом перебувала українська інтелігенція, діяльність якої суворо контролювалася державою [2, с. 520].

Суспільно-політичні умови в Радянському Союзі, а також складний стан економічного, соціального й духовно-культурного розвитку не створювали можливостей для вільного поширення ідей демократії, національної самостійності, свободи та рівноправності. Через це представники українського культурного середовища, які відстоювали власні переконання, зазнавали постійного тиску, переслідувань і арештів. Висловлюючи незгоду з політикою радянської влади, вони були змушені пристосовуватись до умов боротьби з

тоталітарним режимом, поступово розгортаючи свою діяльність ще з 1950-х років [9, с. 132].

Український дисидентський рух об'єднував різні ідейні напрями та форми діяльності. Його представники працювали у сфері захисту прав людини, релігійних свобод, національної культури та мови, що зумовило багатогранний характер самого руху.

Важливим джерелом ідей дисидентства стала національна традиція боротьби за незалежність України, зокрема досвід українського визвольного руху першої половини ХХ ст. Після поразки збройного спротиву у 1940–1950-х рр. відбувся перехід до мирних форм боротьби — культурного, правового та інформаційного опору.

Суттєвий вплив на формування дисидентського руху мали й зовнішні чинники:

- прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р.;
- розвиток міжнародного правозахисного руху;
- антикомуністичні виступи у країнах Центрально-Східної Європи (Угорщина 1956 р., «Празька весна» 1968 р.);
- процеси деколонізації у світі.

У результаті сформувалася ідеологічна основа українського дисидентства, яка поєднувала кілька напрямів:

- *національно-демократичний*: боротьба за розвиток української мови, культури та державності;
- *правозахисний*: вимога дотримання громадянських прав і свобод;
- *релігійний*: захист свободи совісті та діяльності заборонених церков.

Важливо зазначити, що боротьба українських дисидентів проти радянської влади мала переважно мирний характер. Представники руху свідомо уникали збройного протистояння, оскільки не мали необхідних матеріальних і організаційних ресурсів для ведення такої боротьби [16, с. 6]. Першими активними діячами дисидентського руху стали представники культурницького напрямку, серед яких *Іван Дзюба*, *Євген Сверстюк*, *Валентин*

Мороз, Валерій Марченко та Надія Світлична. Для них першочерговим завданням було збереження та розвиток української культури й національної свідомості. Вони займалися створенням і поширенням публіцистичних та художніх творів, а також організовували культурні ініціативи й петиційні кампанії [19, с. 195].

На думку Г. В. Касьянов, такі методи діяльності стали проявом *«інтелектуального опору»* української інтелігенції [24, с. 107]. Представники культурницького дисидентства, зокрема Михайло Брайчевський, Григорій Логвин та Іван Гончар, долучалися до роботи Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Діяльність цього товариства була важливою для збереження історичної пам'яті та національної культурної спадщини. Особливу увагу учасники приділяли реставрації пам'яток козацької доби, що сприяло зміцненню української національної ідентичності та протидії русифікаційній політиці [19, с. 196].

Окремим напрямом українського дисидентства став правозахисний рух. Його провідною організацією була Українська Гельсінська Група, до складу якої входили *В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Василь Стус, Юрій Литвин, Юрій Шухевич* та інші діячі. Заснована у 1976 році, ця організація сприяла тому, що український опозиційний рух набув більш відкритого та частково легального характеру [9, с. 131].

Діяльність Української Гельсінської Групи сприяла поширенню інформації про політичні репресії в Радянському Союзі на міжнародному рівні. Саме представники правозахисного напрямку найяскравіше відображали ідейні засади українського дисидентського руху, основу яких становила боротьба за державну незалежність України.

Значення їхньої діяльності для майбутнього здобуття незалежності було надзвичайно вагомим. Дисиденти відкрито висловлювали свої переконання, зверталися до радянської влади з офіційними вимогами та обґрунтовували свої позиції нормами чинного законодавства і міжнародного права. Подібна форма опору викликала посилену увагу з боку каральних органів СРСР, тому саме

правозахисники часто ставали жертвами арештів, переслідувань і тривалих ув'язнень [4, с. 82].

Важливе місце в українському дисидентському русі займало також релігійне дисидентство. Його представники — Василь Величковський, Петро Городецький, Йосип Тереля, Василь Романюк та інші — виступали за «дотримання конституційних прав на свободу совісті та віросповідання» [30]. За своїми методами цей напрям був близьким до правозахисного руху, однак його діяльність мала ширший зміст, оскільки поєднувалася з процесами українського національного відродження.

Представники релігійного дисидентства боролися за права віруючих, домагалися легалізації Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква, а також відновлення діяльності інших релігійних громад і конфесій. Їхня діяльність сприяла духовному згуртуванню українського суспільства та зміцненню національної свідомості. Крім цього, важливою складовою боротьби стало прагнення зберегти й відновити українські храми, які є невід'ємною частиною культурної та історичної спадщини України [2, с. 520].

У розвитку українського дисидентського руху більшість дослідників виділяє два основні етапи.

Перший етап (кінець 1950-х — середина 1960-х рр.) Цей період характеризується становленням руху та його неорганізованістю. Основними формами діяльності були: поширення самвидаву, написання листів-протестів, культурницька діяльність представників покоління «шістдесятників» та неформальні гуртки інтелігенції.

Дисидентська діяльність на цьому етапі ще не мала чіткої структури, а її учасники діяли переважно індивідуально або в невеликих групах.

Другий етап (середина 1960-х — початок 1980-х рр.) Цей період пов'язаний із активізацією руху та переходом до більш організованих форм діяльності. Характерними рисами стали: публічні виступи проти політичних репресій (зокрема акції 1965 р.), колективні звернення до органів влади, систематичне поширення самвидаву та створення правозахисних об'єднань.

Таким чином, діяльність українських дисидентів поступово набувала дедалі ширшого характеру. Якщо на початковому етапі їхня боротьба обмежувалася культурно-просвітницькою роботою, створенням і поширенням публіцистичних матеріалів, у яких засуджувався радянський тоталітарний режим та висвітлювалася проблема політичних репресій в Україні, то згодом рух охопив і інші напрями суспільного спротиву. Більшість дисидентів відмовлялися від насильницьких методів боротьби, надаючи перевагу мирному опору, культурному просвітництву та моральній стійкості.

Помітне пожвавлення національно-визвольного руху відбулося наприкінці 1980-х років у період перебудови в СРСР. Важливим етапом у процесі відновлення української державності стало створення у 1989 році Народний рух України [3, с. 106]. Саме колишні дисиденти стали ініціаторами цього об'єднання, що засвідчило посилення самостійницьких ідей у межах дисидентського руху.

Згодом цей напрямок трансформувався у впливову політичну силу, яка мала значний вплив на прийняття 16 липня 1990 року Декларація про державний суверенітет України. Відомий історик Іван Лисяк-Рудницький під час виступу на III Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славістичним дослідженням у Каліфорнії восени 1981 року зазначав, що «розв'язання цього питання залежатиме не тільки від внутрішніх українських чинників, а й від загального політичного клімату у Східній Європі. Однак найбільш імовірними є дві альтернативи – це або розвиток у націонал-комуністичному русі (тобто забезпечення фіктивної державності УРСР реальним доповненням), або, в разі революційного піднесення, поворот до демократії (тобто відродження традицій УНР)» [22, с. 158].

Дисидентський рух не припинив своєї діяльності навіть у період горбачовської перебудови, що розпочалася у 1985 році. Саме в цей час ідея національного відродження України отримала новий поштовх і стала значно ближчою до реалізації. Активність опозиційного руху особливо посилилася під час серпневих подій 1991 року, пов'язаних зі спробою державного перевороту в СРСР.

Один із провідних діячів українського дисидентства Левко Лук'яненко з цього приводу наголошував: *«Ми не мінялися. Ми як ішли 1976 року, так ішли 1985 року, так і зараз ідемо. Влада змінилася. І це свідчить, що і 1976 року, організовуючи Українську гельсінську групу, ми правильно розуміли закономірності історичного розвитку і діяли в напрямку загальнолюдського прогресу, а не супроти йому»* [27, с. 553].

Виникнення та розвиток дисидентського руху в Україні відбувалися в надзвичайно складних умовах ХХ століття. Незважаючи на постійний тиск з боку радянської влади, діяльність дисидентів мала виняткове значення для здобуття української незалежності, особливо упродовж 1980–1990-х років.

На думку О. Г. Бажана, у 1980-х роках дисидентський рух в Україні значно активізувався і фактично став новою формою українського національно-визвольного руху. Дослідник зазначає, що цей процес виник *«в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР в бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління»* [2, с. 253].

Посилення опозиційних настроїв в Україні стало своєрідною відповіддю на згорання процесів десталінізації в Радянському Союзі та водночас засвідчило прагнення українського суспільства до власної державності. Важливими чинниками формування дисидентства стали також обмеження національно-культурного й духовного життя, порушення громадянських прав і свобод, а також недосконалість соціально-економічної політики КПРС. Усе це сприяло тому, що дисидентський рух перетворився на окрему політичну силу з чітко вираженим опозиційним характером [5, с. 146].

У цьому контексті важливо звернути увагу на український самвидав, який став однією з ключових форм спротиву тоталітарній системі. Він виконував роль альтернативного каналу поширення інформації та водночас слугував засобом збереження національної культури й утвердження української ідентичності.

Дослідник самвидавної літератури О. Є. Обертас наголошує, що «явище альтернативної культури й літератури як форм опозиційного мислення існувало й буде існувати завжди, в кожній країні світу, з будь-яким суспільно-політичним устроєм. Можливі лише різні варіації терміну «самвидав» у різні історичні епохи» [31, с. 10]. У свою чергу Г. В. Касьянов характеризує це явище як своєрідну «партію самвидаву», що захищала українське слово в умовах суспільної пасивності та обмежень, через що залишилася на маргінесі тодішнього суспільного життя.

У 1964 році почали з'являтися спеціально підготовлені для самвидаву твори суспільно-політичного характеру. Одним із перших відомих текстів цього періоду стали рукописні спогади Л. П. Самуся із Сумщини «Чорні дні мого існування», у яких описано пережите в ГУЛАГу. Серед ранніх самвидавних матеріалів 1960-х років, ймовірно, була праця «З приводу процесу над Погружальським». Її автором вважають Є. Сверстюка, тоді як окремі доповнення зробили І. Дзюба та І. Світличний, а редагування здійснював В. Чорновіл, який також додав власні зауваження [38, с. 153].

На початку 1965 року науковець Інституту філософії Євген Пронюк (1937 р. н.) створив тези «Завдання українського визвольного руху». А. В. Чорновіл подав їх із підзаголовком «Тези для обговорення», а також існував варіант під назвою «Сучасне і майбутнє України». Крім того, В. Чорновіл був одним зі співавторів статті «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство» [5, с. 153].

До самвидавної продукції також належали різноманітні видання, серед яких «Український вісник», що виходив під керівництвом А. В. Чорновіла, а також матеріали, пов'язані з родиною Калинців, Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Михайло Плахотнюк та іншими авторами. До цього ж кола відносять видання «Євшан-зілля», газету «Гомін перебудови», інформаційні бюлетені Української Гельсінської спілки, а також літературно-громадський альманах «Карби Гір».

Найбільшого поширення самвидав набув у період ослаблення радянського режиму, особливо у 1989–1990 роках. Це сприяло активізації дисидентського

руху та посиленню процесів, що вели до відновлення української незалежності. Загалом, за різними оцінками, існувало близько 1200 неофіційних видань, серед найвідоміших - «Вісник РУХу», «Поступ», «Голос відродження», «Центральна рада», «Євшан-Зілля», «Кафедра», «Вільне слово», «Каяла», «Пороги» та інші [32; 31; 24].

Таким чином український дисидентський рух виник у контексті часткової лібералізації радянської системи та став відповіддю на її внутрішні суперечності. Його ідейні витoki поєднували національні, правозахисні та релігійні елементи. У своєму розвитку рух пройшов шлях від неорганізованих форм протесту до структурованої правозахисної діяльності, що створило підґрунтя для подальших демократичних трансформацій в Україні.

1.2. Основні напрями діяльності дисидентів: правозахисний, національно-визвольний, культурно-просвітницький

Дисидентський рух в Україні у 1960–1980-х роках був важливим проявом опозиції до радянської тоталітарної системи. Його учасники виступали проти політичних репресій, обмеження прав і свобод людини, а також проти політики русифікації та знищення національної культури. Діяльність дисидентів охоплювала кілька ключових напрямів, серед яких основними були правозахисний, національно-визвольний і культурно-просвітницький. Ці напрями не існували ізольовано, а тісно перепліталися, формуючи цілісну ідеологію опору радянському режиму.

Правозахисний напрям дисидентського руху передбачав боротьбу за дотримання основних прав і свобод людини, гарантованих як радянським законодавством, так і міжнародними правовими актами. Особливого значення набула апеляція до положень Конституції СРСР 1977 року, а також до міжнародних документів, зокрема до Гельсінського заключного акту 1975 року.

Представники правозахисного руху виступали проти незаконних арештів, цензури, переслідування інакодумців, обмеження свободи слова, віросповідання та пересування. Вони використовували виключно мирні форми боротьби:

складали колективні листи-протести, звернення до органів влади, міжнародних організацій, а також поширювали інформацію про порушення прав людини через самвидав.

Однією з ключових організацій правозахисного спрямування стала Українська Гельсінська група (створена у 1976 році), яка ставила за мету контроль за виконанням СРСР міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Її діяльність мала широкий резонанс як у межах країни, так і за кордоном.

Важливою рисою правозахисного руху було те, що він формував новий тип політичної культури, заснований на правовій аргументації та ненасильницькому спротиві. Це стало підґрунтям для розвитку демократичних процесів у майбутньому.

Національно-визвольний напрям діяльності дисидентів був спрямований на відстоювання права українського народу на самовизначення та створення незалежної держави. Його представники виступали проти колоніальної політики центру, що проявлялася у формі русифікації, економічної залежності та культурної асиміляції.

Дисиденти наголошували на тому, що Україна має історичне право на державність, а радянська система фактично позбавляє її політичного суверенітету. Вони поширювали ідеї національного відродження, підкреслювали значення української мови, культури та історії як основи існування нації.

Хоча більшість представників цього напрямку дотримувалися мирних форм боротьби, радянська влада розглядала їхню діяльність як «антирадянську агітацію і пропаганду», що призводило до арештів, заслань і ув'язнень. Національно-визвольний рух був одним із найбільш переслідуваних, оскільки прямо ставив під сумнів існування радянської системи.

Водночас цей напрям був тісно пов'язаний із правозахисним, адже боротьба за права нації розглядалася як невід'ємна частина боротьби за права людини. Саме поєднання цих ідей стало основою для формування ідеології майбутньої незалежної України.

Культурно-просвітницький напрям діяльності дисидентів був спрямований на збереження та розвиток української національної культури, мови, літератури та історичної пам'яті. Він виник ще у середовищі руху шістдесятників, які прагнули відродити українську культуру після сталінського періоду репресій.

Представники цього напрямку активно виступали проти політики русифікації, яка призводила до витіснення української мови з освіти, науки та публічного життя. Вони організовували літературні вечори, неформальні культурні зібрання, поширювали заборонені твори через самвидав, підтримували розвиток української літератури та мистецтва.

Особливе значення мала діяльність творчої інтелігенції, яка через художні твори, публіцистику та наукові праці формувала національну свідомість суспільства. Культурно-просвітницький рух сприяв збереженню історичної пам'яті, популяризації української мови та утвердженню національної ідентичності.

Цей напрям часто ставав підґрунтям для розвитку інших форм дисидентської діяльності, оскільки саме через культуру відбувалося усвідомлення необхідності політичних і соціальних змін.

Отже, правозахисний, національно-визвольний та культурно-просвітницький напрями діяльності дисидентів становили єдину систему опору радянському тоталітарному режиму. Вони доповнювали один одного: правозахисний напрям забезпечував юридичне обґрунтування боротьби, національно-визвольний – визначав її стратегічну мету, а культурно-просвітницький – формував ідеологічну та духовну основу.

Загалом діяльність дисидентів відіграла ключову роль у формуванні громадянського суспільства, національної свідомості та передумов для здобуття незалежності України у 1991 році.

1.3. Типологія та класифікація джерел з історії дисидентства

Дослідження дисидентського руху неможливе без комплексного аналізу його джерельної бази, яка є багатошаровою, різнорідною та ідеологічно контрастною. Формування цієї бази відбувалося в умовах радянської тоталітарної системи, що суттєво вплинуло на характер документування подій, ступінь відкритості інформації та її подальшу інтерпретацію. Саме тому в історіографії важливе значення має не лише виявлення джерел, але й їх критична класифікація, яка дозволяє зіставляти різні рівні відображення історичної реальності та мінімізувати вплив ідеологічних викривлень.

Усі джерела для вивчення історії дисидентського руху в Україні можна поділити на три основні групи за їхнім ідеологічним спрямуванням:

- дисидентські;
- тоталітарні;
- нейтральні.

Дисидентські джерела становлять найбільш безпосередній пласт інформації про рух інакомислення. До них належать самвидавні матеріали, відкриті листи, маніфести, програмні тексти, мемуари, спогади учасників руху, а також їхнє листування, зокрема із зарубіжними правозахисними організаціями. Ці джерела дозволяють реконструювати не лише фактичний перебіг подій, але й ідейні засади дисидентства, його морально-етичні орієнтири та форми організації опору. Важливу роль у цьому контексті відіграв самвидав, який функціонував як альтернативний інформаційний простір і сприяв поширенню заборонених або цензурованих матеріалів. За свідченням дослідників, самвидав виконував функцію неформальної комунікаційної мережі, що забезпечувала обмін інформацією між різними осередками опозиційного руху. Водночас ці джерела мають виражений суб'єктивний характер, оскільки відображають особистий досвід авторів, які часто діяли в умовах переслідувань та тиску, що впливало на їхню інтерпретацію подій.

Такі джерела здебільшого зберігаються у приватних архівах, архівах громадських організацій або вже опубліковані. Підсумовуючи їх можна поділити на кілька груп:

1) **Самвидав**, до якого входять:

- періодичні видання;
- наукові, публіцистичні й художні твори;
- документи громадських організацій та окремих осіб (меморандуми, звернення, заяви, прохання, відкриті листи тощо);

2) Агітаційні матеріали.

3) **Самвидав**, який охоплює ті самі види матеріалів, що й самвидав, переважно у формі його передруків;

4) Неопубліковані праці та документи громадських організацій і окремих осіб;

5) Мемуари та спогади дисидентів;

6) Інтерв'ю з учасниками дисидентського руху [20, с. 26].

Окрему увагу варто приділити періодичним виданням самвидаву й тамвидаву.

«Хроника текущих событий» (ХТС) виходила у Москві в 1968–1982 роках (усього 64 випуски). У ній у стриманій та максимально об'єктивній формі висвітлювалися факти порушення прав людини радянською владою в різних республіках СРСР. Матеріали подавалися у хронологічному порядку, а також містили інформацію про політичні табори, яку в надзвичайно складних умовах передавали на волю.

Інформація поширювалася через спеціальний ланцюг людей: кожен знав лише того, від кого отримував матеріали, і того, кому мав їх передати далі. Попри сувору конспірацію, видавців журналу неодноразово заарештовували. У редакції намагалися ретельно перевіряти всі факти, наскільки це було можливо.

Хоча в ХТС траплялися окремі неточності, це видання й сьогодні вважається одним із найважливіших і найбільш об'єктивних джерел з історії дисидентського руху в СРСР [20, с. 26].

Нейтральні джерела займають проміжне місце і не мають прямої ідеологічної спрямованості, але є важливими для відтворення соціального та культурного контексту епохи. До них належать фотографії, відео- та

аудіоматеріали, усні свідчення очевидців, приватні архіви, побутові документи, а також художні твори, які відображають атмосферу радянського суспільства. Особливе значення мають усні історії, оскільки значна частина дисидентської діяльності не була офіційно задокументована через її підпільний характер. Усні свідчення дозволяють доповнити письмові джерела та відтворити соціальне середовище, у якому функціонував дисидентський рух. Водночас вони потребують критичної перевірки через можливі неточності пам'яті та суб'єктивні інтерпретації. Іншими словами до нейтральної категорії належать джерела, позбавлені виразного ідеологічного змісту. Це насамперед предмети побуту, фотографії, твори мистецтва, окремі приватні листи дисидентів тощо. Вони відображають радянську повсякденність і допомагають краще зрозуміти життя та побут учасників дисидентського руху [20, с. 25].

Друга категорія охоплює справи дисидентів, різноманітні дос'є, матеріали слідства, протоколи допитів і судових процесів, які переважно зберігаються в державних архівах. Сюди також належать публікації радянської преси, доступні в державних бібліотеках, а також праці, створені в межах тоталітарної ідеології. Наприклад, книгу Н. Яковлєва «ЦРУ против СССР» можна розглядати і як дослідження, і як історичне джерело.

Усі матеріали цієї групи повністю підпорядковані радянській тоталітарній ідеології. Їхній зміст здебільшого спрямований на критику, викриття та покарання інакодумців. Подекуди такі документи нагадують «полювання на відьом», однак вони є важливими для розуміння ставлення радянської влади до інакомислення, а також для усвідомлення суперечливості, жорстокості та лицемірства тоталітарного режиму.

Водночас доступ до джерел цієї категорії тривалий час залишався складним. Архіви СБУ були переважно закритими для суспільства, оскільки значна частина інформації про діяльність СБУ та колишнього КДБ вважалася державною таємницею. Відповідно до статті 27 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», доступ до документів, що містять державну таємницю, обмежується до моменту їх офіційного

розсекречення. Через це архівні матеріали КДБ були недоступними для осіб, які не мали спеціального дозволу на роботу із секретними документами [20, с. 25].

Такий поділ ґрунтується на поєднанні ідеологічного та функціонального критеріїв і дозволяє комплексно аналізувати як внутрішню позицію учасників руху, так і зовнішню реакцію державної системи, а також соціально-культурне середовище, в якому цей рух існував.

У цьому контексті варто звернути увагу на вислів відомої української дисидентки й поетеси Ірини Стасів-Калинець, яка сказала в одному зі своїх інтерв'ю: *«Тоталітаризм, як і демократія, явища дуже давні, з найдавніших часів»*. Проте з такою думкою важко повністю погодитися, адже тоталітаризм у сучасному розумінні є явищем саме ХХ століття. Раніше спроби переривання природного культурного процесу та нав'язування нової державної ідеології здійснювалися переважно шляхом державного терору, трималися виключно на страху й не мали такого глибокого впливу на свідомість людини, як це відбувалося у ХХ столітті [20, с. 12].

Офіційно-радянські джерела становлять іншу, протилежну за змістом групу, яка відображає позицію держави щодо дисидентського руху. До них належать архівні матеріали КДБ, слідчі справи, протоколи допитів, судові вироки, оперативні довідки, партійні постанови, а також матеріали офіційної преси та пропагандистських видань. Ці джерела дозволяють дослідити механізми функціонування репресивного апарату, методи контролю та придушення інакодумства, а також офіційну інтерпретацію діяльності дисидентів. Водночас вони значною мірою ідеологізовані, оскільки формувалися в межах політичної системи, зацікавленої у дискредитації опозиційних рухів. Як зазначається в наукових дослідженнях, радянські документи часто містять викривлені або неповні дані, що потребує їх критичного аналізу та зіставлення з іншими джерелами [20, с. 27].

Окрім ідеологічної класифікації, джерела з історії дисидентства поділяються також за формою фіксації інформації. Виокремлюють писемні, усні, візуальні та речові джерела. Писемні є найбільш чисельними і включають документи самвидаву, архівні матеріали, пресу та листування. Усні джерела

представлені інтерв'ю та спогадами учасників і очевидців подій. Візуальні джерела охоплюють фотографії та кінодокументи, які дозволяють відтворити зовнішній вигляд подій. Речові джерела включають особисті речі дисидентів, символіку та інші матеріальні артефакти, що мають історико-культурне значення. Комплексне використання цих груп джерел дозволяє сформувати більш об'єктивну та багатовимірну картину дисидентського руху.

Водночас джерельна база історії дисидентства має низку проблем. Значна частина архівних матеріалів була знищена або залишалася засекреченою, що зумовлює її фрагментарність. Крім того, як дисидентські, так і радянські джерела містять елементи суб'єктивності та ідеологічного впливу, що потребує критичного підходу до їх використання. Усні джерела, у свою чергу, можуть містити неточності через особливості людської пам'яті. У зв'язку з цим у сучасній історіографії застосовується принцип порівняльного аналізу різних типів джерел, що дозволяє підвищити достовірність дослідження та уникнути однобічних висновків [20].

Можна сказати, що джерела з історії дисидентського руху становлять складну багатокомпонентну систему, яка включає дисидентські, радянські та нейтральні матеріали, а також різні форми фіксації інформації. Їх комплексний і критичний аналіз є необхідною умовою об'єктивного відтворення історії дисидентства.

1.4. Методологічні підходи до аналізу праць дисидентів як історичного джерела

Праці дисидентів становлять надзвичайно важливий комплекс історичних джерел, який дає змогу досліднику реконструювати не лише політичні та соціальні процеси радянської доби, але й внутрішній світ опозиційно налаштованої інтелігенції, механізми функціонування тоталітарної системи, особливості суспільної свідомості та форми спротиву державному контролю.

У контексті української історії особливого значення набувають тексти представників українського дисидентського руху – публіцистика, мемуари, відкриті листи, самвидавні матеріали, щоденники, програмні документи правозахисних організацій, судові виступи та листування, про що вже йшлося до цього. Вони виступають не лише свідченням конкретної історичної епохи, а й

окремим типом історичного джерела, що потребує комплексного та критичного методологічного аналізу.

При дослідженні праць дисидентів як історичного джерела важливо застосовувати різні методологічні підходи, які сприяють глибшому розумінню історичних процесів та формуванню критичного мислення у здобувачів освіти. На думку Н. О. Венцевої, такий підхід «впливає на формування особистості учня» [10, с. 5], а також визначає засади формування громадянської компетентності. Особлива роль у цьому належить педагогу, який здійснює добір методів і форм навчання, що забезпечують ефективний аналіз дисидентських праць як історичних джерел. Серед таких форм провідне місце займає урок, у межах якого здобувачі освіти набувають умінь аналізувати, характеризувати та оцінювати історичні явища й постаті. Усе це в сукупності «сприятиме формування специфічного уміння – характеризувати й оцінювати історичних осіб» [10, с. 6], а також критично осмислювати праці дисидентів у контексті історичної епохи.

Дослідження праць дисидентів ґрунтується на загальних принципах історичного джерелознавства, серед яких провідне місце займають принципи історизму, об'єктивності, системності та критичного аналізу джерел. Принцип історизму передбачає розгляд текстів дисидентів у конкретних суспільно-політичних умовах їхнього створення, адже більшість із них виникала в атмосфері політичних репресій, цензури та ідеологічного контролю.

Саме тому тексти опозиційних авторів не можуть розглядатися поза контекстом радянської державної політики, діяльності каральних органів, розвитку національного руху та міжнародної ситуації. Праці Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Василя Стуса чи Левка Лук'яненка є не лише особистими свідченнями, але й реакцією на конкретні історичні обставини, що визначали характер і зміст їхніх текстів.

Важливим методологічним підходом є джерелознавча критика, яка включає зовнішній та внутрішній аналіз документів. Зовнішня критика спрямована на встановлення авторства, часу написання, обставин створення та способів поширення тексту. Для праць дисидентів це особливо актуально, оскільки значна частина документів поширювалася нелегально через самвидав або видавалася за кордоном без офіційного дозволу радянської влади [24, с. 74].

У зв'язку з цим дослідник повинен враховувати можливість редакторських втручань, цензурних змін, перекручень при передруці або неповного збереження текстів. Крім того, окремі матеріали потрапляли до архівів через органи КДБ, що також впливало на їхній стан і контекст збереження.

У такий спосіб є доцільним поєднувати класичні методи, прийоми та засоби дослідження із нестандартними (новими) підходами, що дозволяють поглибити аналіз праць дисидентів як історичних джерел. Крім цього, вагомим вважаємо вибір методологічних підходів і прийомів аналізу, на важливості яких наголошував Пінчук А. С., адже, на його думку, необхідне «...переосмислення методологічних підходів до аналізу їх життєдіяльності, активне використання антропологічного підходу у навчанні історії» [34]. Саме застосування таких підходів дає змогу більш повно розкривати зміст праць дисидентів, їхній світогляд та історичний контекст доби.

Для аналізу праць дисидентів як історичного джерела доцільно використовувати різноманітні методи та прийоми дослідження, що сприяють глибшому осмисленню змісту дисидентських текстів і діяльності їх авторів. Зокрема, важливими є створення «словесного малюнка/портрета» українського дисидента на основі його праць, характеристика провідних напрямів опозиційного руху та поглядів окремих представників дисидентства, адже у межах руху виокремились різні течії — культурницька, релігійна, правозахисницька тощо. Важливе місце також займає аналіз праць і життєвого шляху дисидента у сукупності з іншими представниками певної соціальної групи — дисидентів, учасників УРСР, УГС та ін. [7; 23; 35].

При цьому варто наголосити, що традиційні методи аналізу праць дисидентів доцільно урізноманітнювати інтерактивними підходами, які передбачають активну взаємодію учасників освітнього процесу під час опрацювання історичних джерел [35]. На цьому наголошує також Н. О. Венцева, адже, на думку дослідниці, це сприятиме засвоєнню навчального матеріалу та формуванню власого ставлення до тих чи тих історичних подій [10, с. 12].

Внутрішня критика джерела передбачає аналіз змісту документа, виявлення авторської позиції, ідейної спрямованості, емоційного забарвлення та ступеня достовірності викладених фактів. Дисидентські тексти часто мають виразний публіцистичний характер, що обумовлює їхню суб'єктивність. Автори прагнули не лише зафіксувати події, але й вплинути на громадську думку, мобілізувати суспільство, викрити злочини радянської системи або донести правду до міжнародної спільноти. Саме тому під час аналізу таких джерел важливо розмежовувати фактичний матеріал і авторські оцінки, враховуючи психологічний стан авторів, умови переслідування та специфіку політичної боротьби.

Суттєве значення має міждисциплінарний підхід, який поєднує методи історії, політології, соціології, філософії, культурології та літературознавства. Праці дисидентів не можна розглядати виключно як політичні документи, оскільки вони часто містять глибокі філософські роздуми, морально-етичні оцінки та культурні концепції. Наприклад, у праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поєднано політичний аналіз радянської національної політики з елементами культурологічного та соціолінгвістичного дослідження [17, с. 45].

У творчості Василя Стуса значне місце посідають морально-філософські аспекти свободи, людської гідності та духовного спротиву тоталітаризму. Відтак аналіз таких текстів потребує залучення методів герменевтики, дискурс-аналізу та інтерпретації символічних структур. Одним із провідних напрямів сучасної історичної науки є антропологічний підхід, який дозволяє розглядати дисидентські тексти як

джерело для вивчення повсякденного життя, індивідуального досвіду та особливостей світосприйняття людини в умовах тоталітарного суспільства. Через мемуари, листування та щоденники дослідники отримують інформацію про побут політичних в'язнів, систему моральних цінностей дисидентського середовища, особливості невербальної комунікації та психологію спротиву. Такі документи дозволяють реконструювати внутрішню атмосферу радянських таборів, специфіку взаємин між політв'язнями, роль релігії, культури та національної ідентичності у формуванні опозиційних настроїв.

Не менш важливим є використання біографічного методу, який передбачає дослідження життєвого шляху автора у взаємозв'язку з його творчістю. Досвід арештів, заслань, судових процесів і переслідувань безпосередньо впливав на зміст дисидентських текстів та формував специфіку авторського світогляду. Біографічний підхід дає можливість встановити мотивацію автора, зрозуміти еволюцію його політичних поглядів і пояснити зміни в риториці чи тематичному спрямуванні праць. Наприклад, ранні тексти багатьох українських дисидентів мали переважно культурницький характер, тоді як після хвилі арештів 1972 року їхня публіцистика дедалі більше набувала політичної та правозахисної спрямованості.

Важливим аспектом аналізу дисидентських праць є компаративний підхід, що дозволяє порівнювати український дисидентський рух із аналогічними рухами в інших країнах соціалістичного табору. Порівняльний аналіз допомагає визначити спільні та відмінні риси опозиційних рухів у СРСР, Польщі, Чехословаччині чи країнах Балтії. Зокрема, українське дисидентство вирізнялося тісним поєднанням правозахисної та національно-визвольної проблематики, що було менш характерним для російського дисидентського середовища. Водночас спільними рисами були апеляція до міжнародних правових норм, використання самвидаву та звернення до західної громадськості.

Сучасні дослідники активно застосовують дискурс-аналіз, який дає змогу простежити особливості мови дисидентських текстів, структуру аргументації та способи формування альтернативного політичного дискурсу. Радянська

офіційна ідеологія формувала жорстко регламентований інформаційний простір, у межах якого існувала визначена система понять і символів. Дисиденти створювали альтернативний дискурс, що ґрунтувався на поняттях свободи, прав людини, національної гідності, історичної пам'яті та моральної відповідальності. Аналіз мови дисидентських праць дозволяє виявити не лише політичні погляди авторів, але й механізми формування контркультури та опозиційної ідентичності.

Важливу роль у дослідженні дисидентської спадщини відіграє архівний підхід. Значна частина матеріалів українського дисидентського руху сьогодні зберігається в архівах Служби безпеки України, державних архівах, приватних колекціях та закордонних установах. Архівні документи дозволяють зіставляти тексти самих дисидентів із матеріалами кримінальних справ, допитів, агентурних донесень і службових звітів радянських органів державної безпеки. Таке порівняння дає можливість не лише перевірити достовірність окремих свідчень, але й дослідити механізми функціонування репресивної системи та форми контролю над інтелігенцією.

Особливого значення набуває проблема достовірності і репрезентативності дисидентських джерел. З одного боку, ці тексти є безпосередніми свідченнями очевидців і учасників подій, що робить їх надзвичайно цінними для історика. З іншого боку, вони часто мають емоційний характер, містять елементи суб'єктивного сприйняття або створювалися в екстремальних умовах ув'язнення та психологічного тиску. Саме тому методологічно важливим є принцип перехресної перевірки інформації через зіставлення дисидентських матеріалів з іншими видами джерел – офіційними документами, архівними матеріалами, усними свідченнями, пресою та міжнародними документами.

У сучасній історіографії дедалі більшого поширення набуває концепція історичної пам'яті, у межах якої праці дисидентів розглядаються як важливий чинник формування національної свідомості та колективної пам'яті про радянські репресії. Тексти українських дисидентів сприяли збереженню історичної пам'яті про Голодомор, масові репресії, русифікацію та боротьбу за права людини. Вони стали основою для формування нових суспільних наративів у період перебудови та після здобуття Україною незалежності. Через це аналіз

дисидентської спадщини виходить за межі суто джерелознавчої проблематики й перетворюється на важливий елемент дослідження процесів націстворення та демократизації українського суспільства.

До джерел дослідження праць дисидентів як історичного джерела варто віднести матеріали особового походження, зокрема спогади, щоденникові записи та листування, які дають змогу глибше зрозуміти суспільно-політичну атмосферу доби, особливості діяльності дисидентів і специфіку їхнього світогляду. Такі джерела не лише відображають особисте сприйняття історичних подій, а й сприяють ширшому осмисленню дисидентського руху в Україні. До таких джерел належать, зокрема, спогади Івана Дзюби [11, с. 93] та Левка Лук'яненка [11, с. 97]. Важливе значення для аналізу мають також програмні й епістолярні документи, серед яких Декларація Української Гельсінської Групи [43, с. 78] та лист В. Стуса до Президії ВР СРСР [13, с. 76].

Отже, праці дисидентів є складним і багатогранним історичним джерелом, яке потребує застосування комплексної методології дослідження. Поєднання джерелознавчої критики, міждисциплінарного, антропологічного, біографічного, компаративного та дискурсного підходів дозволяє не лише перевірити достовірність інформації, але й глибше зрозуміти внутрішню логіку дисидентського руху, його місце в історії України та роль у формуванні демократичних цінностей. Аналіз праць дисидентів дає можливість реконструювати альтернативний погляд на радянську дійсність, дослідити механізми спротиву тоталітаризму та простежити еволюцію української суспільно-політичної думки другої половини XX століття.

Наступний розділ буде присвячений детальному ідейно-змістовому аналізу праць українських дисидентів – В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби. Особливу увагу буде приділено їхнім поглядам на права людини, національне питання, становище української культури й мови в СРСР, а також критиці радянської тоталітарної системи. Аналіз дозволить

простежити спільні та відмінні риси у світогляді авторів, їхніх політичних переконаннях і баченні майбутнього України.

РОЗДІЛ II.

ІДЕЙНО-ЗМІСТОВИЙ АНАЛІЗ ПРАЦЬ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА, ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА ТА ІВАНА ДЗЮБИ

2.1. В'ячеслав Чорновіл: журналістика, політична публіцистика і правозахисна позиція

В'ячеслав Чорновіл займає особливе місце в історії українського національно-визвольного руху другої половини XX століття. Його діяльність поєднала в собі журналістику, політичну публіцистику, правозахисну боротьбу та активну громадянську позицію, що перетворило Чорновола на одного з найвпливовіших представників українського дисидентства. Його творчість і громадська діяльність формувалися в умовах жорсткого ідеологічного контролю радянської влади, систематичних репресій проти української інтелігенції та придушення будь-яких проявів національної самосвідомості. Саме тому журналістика Чорновола стала не лише професійною діяльністю, а формою політичного спротиву тоталітарному режиму та боротьби за права людини й національну гідність українського народу [24, с. 45].

Його життєвий шлях та громадсько-політична діяльність стали символом прагнення українського народу до свободи, самовизначення та відновлення державності. Формування його поглядів і початок активної громадської позиції припали на складний період радянської доби, коли будь-які прояви інакодумства жорстко придушувалися.

Народився В. Чорновіл 24 грудня 1937 р. в селі Єрки на Черкащині. З раннього віку він виховувався в родині педагогів, які прищеплювали йому любов до знань, української мови, літератури та культури. Саме це сімейне середовище стало важливим чинником у формуванні його майбутніх переконань і життєвих орієнтирів. У шкільні роки Чорновіл демонстрував високий рівень успішності та активну участь у громадському житті. Уже тоді в нього проявлялися лідерські

здібності та аналітичне мислення. Особливий інтерес він виявляв до української історії та літератури, що стало визначальним у формуванні його національної свідомості [1, с. 11].

Важливим етапом становлення його суспільно-політичних поглядів стала участь у поширенні самвидаву – нелегальних видань, які розповсюджувалися в рукописній або машинописній формі. Через ці матеріали він отримав доступ до заборонених творів, дисидентських текстів та інформації про сталінські репресії і злочини радянського режиму. Саме це сприяло його глибокому усвідомленню порушень прав людини та переходу до активної правозахисної позиції.

Відмова давати свідчення на закритому судовому процесі проти своїх друзів-дисидентів стала першим відкритим актом його спротиву системі, адже він вважав цей суд незаконним.

Діяльність В. Чорновола не залишилася поза увагою радянської влади. У 1967 р. його було заарештовано за звинуваченням в «антирадянській пропаганді та агітації». Львівський суд засудив його до трьох років позбавлення волі. Проте навіть у тюрмі він продовжував боротьбу: писав протести, звернення та оголошував голодування, привертаючи увагу до становища політичних в'язнів [14, с. 115].

Після звільнення у 1969 р. Чорновіл активізував свою правозахисну діяльність. Він став одним з ініціаторів створення Української Гельсінської групи, що мала на меті контроль за дотриманням прав людини відповідно до Гельсінських угод, підписаних СРСР.

У 1970 р. він започаткував видання підпільного журналу «Український вісник», який став важливим джерелом інформації про дисидентський рух та порушення прав людини в Україні. Хоча видання виходило нерегулярно і невеликими тиражами, воно мало значний вплив на формування громадської думки. Як згадував В. Овсієнко, журнал друкувався машинописом і містив фотоматеріали, однак радянська влада добре усвідомлювала його значення. За спогадами, навіть керівництво КДБ попереджало про наслідки його появи [32, с.154].

Після цього розпочалася масштабна хвиля репресій: масові обшуки, допити, звільнення з роботи, виключення з навчальних закладів та переслідування родин дисидентів. Одним із приводів для нової репресивної кампанії стала сфабрикована «Справа Добоша». 4 січня 1972 р. було затримано Я. Добоша, громадянина Бельгії українського походження, під час його перебування в Україні. Після допитів він дав свідчення про контакти з українськими дисидентами, однак пізніше відмовився від них, заявивши про тиск з боку КДБ [32, с. 155].

Ця справа стала поштовхом до нової хвилі переслідувань і ліквідації самвидавних структур, зокрема «Українського вісника», який став одним із головних інформаційних органів українського дисидентського руху. На сторінках цього видання публікувалися матеріали про політичні репресії, порушення прав людини, переслідування діячів культури та становище української мови [20, с. 211]. «Український вісник» виконував функцію альтернативного джерела інформації в умовах радянської цензури та сприяв формуванню середовища опору. Чорновіл як редактор прагнув забезпечити максимальну достовірність матеріалів, використовуючи свідчення очевидців, документи та листи політв'язнів. Його журналістський підхід поєднував документальність із чіткою громадянською позицією, що робило видання надзвичайно впливовим серед української інтелігенції [24, с. 97].

В. Чорновіл, як його головний редактор, став одним із головних обвинувачених, попри відсутність реальних доказів. Уже 12 січня його було заарештовано [24, с. 124].

Невдовзі, 11 лютого 1972 р., у газеті «Радянська Україна» було опубліковано статтю, де провідних дисидентів, зокрема І. Світличного, Є. Сверстюка та В. Чорновола, звинуватили в антирадянській діяльності [36, с. 155]. Це ознаменувало початок нової широкої репресивної кампанії проти українського руху опору.

У 1972 р. Чорновола засудили до шести років ув'язнення в таборах суворого режиму та трьох років заслання. Цей період став для нього

надзвичайно важким, але водночас сприяв формуванню його політичних переконань і системного бачення майбутнього України.

У вироку Львівського обласного суду (12 квітня 1973 р.) зазначалося, що він нібито виготовляв і поширював матеріали, спрямовані проти радянської влади [52, с. 520]. У документах слідства підкреслювалося, що такі матеріали містять «наклепи на національну політику в СРСР» та «підривають дружбу народів Радянського Союзу» [52, с. 520].

Водночас із судових матеріалів видно його власну позицію: Чорновіл наголошував, що репресивна система прагне придушити українську національну свідомість і ізолювати людей за їхні переконання [38, с.532]. Після вироку ці коментарі були опубліковані за кордоном у видавництві «Сучасність» [52, с. 519].

Період 1973–1985 рр. став для нього часом тривалого ув'язнення та заслання. Незважаючи на це, він продовжував опір, залишаючись вірним своїм переконанням: *«Написане мною відоме громадськості, і тільки воно відображає мій світогляд»* [52, с. 532].

У таборах Чорновіл організовував протести, писав звернення до міжнародних структур і підтримував інших в'язнів. Зокрема, він щороку відзначав 12 січня як день початку масових репресій голодуванням і поданням петицій. У 1974 р. він заявив про намір щорічно відзначати цю дату як символічну акцію протесту [52, с. 549].

Його листи стали важливим джерелом інформації про становище політв'язнів і поширювалися як частина самвидаву. Паралельно він працював над публіцистичними текстами, зокрема книгою «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)». У цій праці автор не лише документував факти порушення прав людини та незаконних судових переслідувань, але й створив глибокий морально-політичний аналіз радянської репресивної системи [42, с. 56]. Книга стала одним із найвідоміших творів українського самвидаву та була поширена за межами СРСР, викликавши значний міжнародний резонанс. Чорновіл прагнув показати, що переслідування українських діячів культури не є окремими випадками, а становлять цілеспрямовану політику русифікації та придушення національного руху. У своїй публіцистиці він поєднував документальну точність із виразною емоційною та

моральною аргументацією, що робило його тексти надзвичайно переконливими [51].

Не менш важливою працею стала збірка «Правосуддя чи рецидиви терору?», у якій Чорновіл аналізував механізми функціонування радянської каральної системи та викривав використання судових органів як інструменту політичних репресій [2, с. 148]. Автор детально описував судові процеси над дисидентами, звертаючи увагу на порушення прав підсудних, фальсифікацію доказів та залежність суддів від партійного керівництва. Його публіцистика мала не лише інформаційний, але й правозахисний характер, оскільки спрямовувалася на захист конкретних людей і привернення уваги міжнародної спільноти до ситуації в СРСР. Саме за ці тексти Чорновіл неодноразово зазнавав арештів, допитів і переслідувань з боку КДБ [38, с. 203].

Правозахисна позиція Чорновола базувалася на переконанні, що права людини є універсальною цінністю, яка не може бути обмежена державою чи ідеологією. Він послідовно виступав за свободу слова, свободу совісті, право національного самовизначення та демократичні свободи. Особливістю його правозахисної діяльності було поєднання загальнодемократичних принципів із захистом українських національних прав [12, с. 134]. На відміну від частини російських дисидентів, які зосереджувалися переважно на питаннях громадянських свобод, Чорновіл наголошував на тому, що без подолання русифікації та імперської політики неможливе повноцінне забезпечення прав українського народу. Саме тому його публіцистика нерозривно пов'язувала проблеми демократії та національного визволення.

У своїх текстах Чорновіл значну увагу приділяв моральному аспекту спротиву тоталітаризму. Для нього боротьба проти радянської системи була не лише політичним, але й етичним вибором людини. Він неодноразово наголошував, що мовчання перед обличчям несправедливості є формою співучасті у злочині. Саме тому його публіцистика вирізнялася високим рівнем моральної відповідальності та закликом до громадянської активності. Навіть

перебуваючи у таборах і засланні, Чорновіл продовжував писати статті, звернення та листи, у яких захищав права політв'язнів і викривав нелюдські умови утримання. Його «Хроніка таборових буднів» стала важливим документальним свідченням життя радянських політичних таборів [51, с. 94].

У період перебудови та здобуття Україною незалежності Чорновіл став одним із лідерів національно-демократичного руху. Його публіцистика цього часу була спрямована на формування політичної культури незалежної України, утвердження демократичних цінностей і захист державного суверенітету. Він активно виступав проти збереження радянських політичних практик, критикував авторитарні тенденції та наголошував на необхідності розбудови громадянського суспільства. Навіть після здобуття незалежності Чорновіл залишався принциповим опозиційним політиком, який не боявся критикувати владу за відступ від демократичних принципів.

Значення творчої та громадської спадщини Чорновола полягає не лише у його внеску в боротьбу за незалежність України, але й у формуванні традиції відповідальної журналістики та політичної публіцистики. Його тексти стали прикладом поєднання інтелектуальної глибини, моральної принциповості та громадянської мужності. Він розглядав журналістику як інструмент служіння суспільству та захисту людської гідності, а не як засіб ідеологічного впливу чи політичної кон'юнктури [2, с. 151]. Саме тому постать В'ячеслава Чорновола залишається символом незламності українського духу, боротьби за свободу слова та права людини. Його публіцистична спадщина й сьогодні зберігає актуальність у контексті сучасних викликів для української державності, демократії та національної ідентичності.

2.2.Левко Лук'яненко: політичні меморандуми та концепція державної незалежності

Постать Левка Лук'яненка також є однією з ключових в історії українського національно-визвольного руху. Його політична діяльність, правозахисна боротьба та публіцистична спадщина стали важливим етапом у

формуванні ідеї української державної незалежності в умовах радянського тоталітарного режиму. Лук'яненко належав до тієї генерації українських дисидентів, яка не обмежувалася культурницьким чи правозахисним протестом, а відкрито поставила питання про право українського народу на власну державність. Його політичні меморандуми, програмні документи та публіцистичні праці стали теоретичною основою модерного українського незалежницького руху та відіграли значну роль у формуванні політичної думки кінця радянської епохи.

Формування політичних поглядів Лук'яненка відбувалося під впливом складних історичних обставин повоєнного періоду. Народившись у селянській родині на Чернігівщині, він із дитинства спостерігав наслідки сталінської політики, колективізації та репресій, що сформувало критичне ставлення до радянської системи [28, с. 33]. Після служби в армії та навчання на юридичному факультеті Московського державного університету Лук'яненко певний час працював у радянських юридичних структурах, однак поступово переконався в неможливості реформування СРСР у межах існуючої тоталітарної моделі. На відміну від багатьох представників шістдесятництва, які спочатку сподівалися на демократизацію радянського ладу, Лук'яненко дійшов висновку, що українське питання може бути вирішене лише через здобуття повної державної незалежності [24, с. 118].

Важливим етапом у його діяльності стало створення у 1959 році Української робітничо-селянської спілки – підпільної політичної організації, яка ставила за мету вихід України зі складу СРСР мирним і конституційним шляхом [20, с. 174]. Програмні документи цієї організації стали першими системними політичними меморандумами українського незалежницького руху після завершення Другої світової війни. Лук'яненко та його однодумці наголошували, що Конституція СРСР формально гарантує союзним республікам право на вихід із Союзу, а отже український народ має законне право на створення власної незалежної держави [29, с. 52]. Така аргументація була надзвичайно важливою, оскільки поєднувала національно-визвольну ідею з юридичним

обґрунтуванням, що вирізняло політичну концепцію Лук'яненка серед інших форм опозиційного руху того часу.

Політичні меморандуми Лук'яненка характеризувалися високим рівнем правової аргументації та прагненням використовувати міжнародне право як інструмент боротьби за незалежність. Він послідовно доводив, що український народ має невід'ємне право на самовизначення відповідно до норм Статуту Організації Об'єднаних Націй та міжнародних декларацій про права народів [12, с. 96]. У своїх працях Лук'яненко наголошував, що радянська система є формою імперського панування, яка суперечить принципам свободи та демократії. Він розглядав Україну як колоніально залежну територію, економічні та культурні ресурси якої використовуються в інтересах союзного центру [15, с. 203]. Такий підхід значною мірою випереджав політичні дискусії свого часу та став одним із перших комплексних обґрунтувань українського антиколоніального дискурсу в радянський період.

Особливе місце у спадщині Лук'яненка займають його праці, написані в умовах ув'язнення та заслання. Після арешту 1961 року він був засуджений до смертної кари, яку згодом замінили на п'ятнадцять років позбавлення волі [38, с. 144]. Саме перебування в таборах і тюрмах стало періодом глибокого осмислення проблем державності, свободи та національного визволення. У своїх листах, заявах і політичних зверненнях Лук'яненко аналізував природу тоталітаризму, роль політичної свідомості та необхідність формування національної еліти, здатної очолити боротьбу за незалежність [28, с. 67]. Він наголошував, що український народ повинен усвідомити себе окремою політичною нацією, а відновлення державності є передумовою для розвитку культури, економіки та демократичних інститутів.

Важливим аспектом політичної концепції Лук'яненка була ідея ненасильницької боротьби. Попри жорстокі репресії, він послідовно виступав за мирні методи досягнення незалежності, вважаючи, що насильство лише відтворює тоталітарну логіку. Його політичні меморандуми передбачали використання правових механізмів, міжнародного тиску, інформаційної боротьби та громадянської мобілізації. У цьому контексті Лук'яненко був близький до

європейських правозахисних традицій і розглядав права людини як фундамент майбутньої української держави. Він неодноразово підкреслював, що незалежна Україна має будуватися на засадах демократії, політичного плюралізму та соціальної справедливості.

У 1970–1980-х роках Лук'яненко активно долучився до діяльності Української Гельсінської групи, що стало новим етапом його політичної та правозахисної діяльності. У документах і меморандумах Гельсінської групи він послідовно порушував питання порушення прав українців, русифікації, переслідування інакодумців та обмеження свободи слова [45, с. 219]. Особливістю його публіцистики цього періоду було поєднання правозахисної риторики з чіткою вимогою державної незалежності. Лук'яненко переконував, що права людини не можуть бути повністю забезпечені в умовах імперської та тоталітарної системи, а тому боротьба за демократію нерозривно пов'язана з боротьбою за національне визволення [24, с. 127].

Його політичні праці вирізнялися також увагою до історичної пам'яті та проблеми національної свідомості. Лук'яненко вважав, що радянська влада цілеспрямовано знищувала історичну пам'ять українців через цензуру, фальсифікацію історії та русифікацію [28, с. 88]. Саме тому одним із головних завдань незалежницького руху він вважав повернення суспільству правдивої історії України, пам'яті про визвольні змагання, Голодомор та репресії. У його концепції державної незалежності культура й історична пам'ять виступали не менш важливими чинниками державотворення, ніж політичні інститути чи економіка.

Наприкінці 1980-х років, у період перебудови, Лук'яненко став одним із провідних ідеологів Народного Руху України. Його публіцистика цього часу була спрямована на мобілізацію суспільства навколо ідеї державної незалежності та необхідності виходу України зі складу СРСР [20, с. 198]. Він активно виступав на мітингах, публікував статті та політичні звернення, у яких доводив, що лише незалежна держава здатна забезпечити українцям політичну свободу, економічний розвиток і культурне відродження.

Після звільнення з ув'язнення у 1988 р. Левко Лук'яненко зосередив громадсько-політичну діяльність на досягненні законного виходу України зі складу СРСР та здобутті незалежності. На зборах Всеукраїнської координаційної ради УГС у вересні 1989 р. було визначено головний напрям діяльності — агітацію за вихід України з Радянського Союзу.

У період боротьби за незалежність Лук'яненко позиціонував себе як політик, який діє на основі чіткої програми та суспільної підтримки. Особливу увагу він приділяв ролі УГС і НРУ. На його думку, УГС не повинна була змінювати назву чи реорганізовуватись, оскільки це могло послабити її позиції в нестабільних політичних умовах [27, с. 207]. Використовуючи можливості перебудови, він прагнув легалізувати діяльність УГС у політичному просторі УРСР.

Під час Установчого з'їзду НРУ (8–10 вересня 1989 р.) Лук'яненко наголосив на необхідності вилучення з Конституції СРСР положення про керівну роль КПРС у суспільстві [44]. Важливим кроком стало й створення Демократичного блоку для спільної участі демократичних сил у виборах до Верховної Ради УРСР 1990 р. У результаті 11 представників УГС стали депутатами парламенту [33, с. 44]. Самого Лук'яненка було обрано депутатом від виборчого округу №196 в Івано-Франківській області.

У травні 1990 р. він продовжив діяльність уже як депутат Верховної Ради УРСР першого скликання. Лук'яненко входив до комісії з питань законодавства та законності, Конституційної комісії та був заступником голови Народної Ради. Водночас він виступав за мирний шлях здобуття незалежності, допускаючи можливість конфедерації незалежних держав у межах тодішнього СРСР [16].

Левко Лук'яненко у період боротьби за незалежність України зазнавав критики з боку В'ячеслава Чорновила, який негативно оцінював участь УГС у виборах. Чорновіл вважав, що правозахисний формат організації вже вичерпав себе й необхідно створити повноцінну політичну партію замість структури з «гельсінським» характером діяльності [21, с. 467].

Наприкінці квітня 1990 р. діяльність УГС було припинено, а на її основі постала Українська республіканська партія, яку неофіційно називали «партією

дисидентів». Більшість членів УГС увійшли до нової політичної сили, а Левка Лук'яненко обрали її головою. Водночас Чорновіл не приєднався до партії, продовживши роботу у Львівській обласній раді [50].

Послаблення політичного режиму та звільнення дисидентів сприяли активізації політичної діяльності УГГ, зокрема поширенню ідей незалежності України. Створений Лук'яненком «Проект програми української демократичної спілки» засвідчив його прихильність до демократичних та індивідуалістичних засад розвитку держави [44].

23 серпня 1991 р. під час засідання Народної Ради Лук'яненко виступив з ініціативою проголошення незалежності України. Згодом він згадував, що в той час депутати-комуністи були розгублені й пропонували лише окремі закони про розширення суверенітету республіки, тоді як він наполіг саме на проголошенні повної державної незалежності [44]. Його пропозицію підтримали учасники засідання.

Після цього Лук'яненко власноруч підготував чернетку Акта проголошення незалежності України, яку передали на доопрацювання до Верховної Ради. 24 серпня 1991 р. текст документа у парламенті зачитав не автор, а Володимир Яворівський. Після ухвалення Акта 346 голосами Лук'яненко усвідомив історичне значення події: *«Від щастя хотілося плакати. Подумав: «Якби на цьому моє життя закінчилося, то я не дурно прийшов на білий світ»* [6]. Пізніше він згадував атмосферу загального піднесення після проголошення незалежності, коли депутати й люди біля Верховної Ради вітали одне одного та святкували цю подію [44].

Після здобуття незалежності Лук'яненко продовжував активну політичну та публіцистичну діяльність, наголошуючи на необхідності захисту державного суверенітету, розвитку української мови та подолання наслідків радянського минулого [15, с. 221]. У своїх пізніших працях він застерігав від небезпеки політичної залежності від Росії, підкреслював важливість національної єдності та формування сильної демократичної держави. Його концепція незалежності ґрунтувалася не лише на юридичному акті проголошення державності, а й на

глибокому усвідомленні необхідності духовного та культурного відродження нації.

На президентських виборах 1 грудня 1991 р., що відбулися одночасно з референдумом про незалежність України, Лук'яненко балотувався як представник опозиції. Перемогу здобув Леонід Кравчук, а Лук'яненко отримав 4,49 % голосів виборців і посів третє місце [26, с. 568].

У 1992 р. він склав депутатські повноваження та став першим Надзвичайним і Повноважним послом України в Канада — державі, яка однією з перших на Заході визнала незалежність України. Одночасно Лук'яненко залишався почесним головою УРП, а новим керівником партії за його рекомендацією став Михайло Горинь. Перебуваючи в Канаді, він наголошував на необхідності переймання західного досвіду в різних галузях суспільного життя. Через конфлікт із керівництвом МЗС у 1993 р. подав у відставку [41]. Після повернення в Україну Лук'яненко очолив передвиборче об'єднання «Україна», а згодом продовжив активну громадсько-політичну діяльність. У 1994–1997 рр. він був президентом Української ланки Всесвітньої ліги за свободу і демократію, яка мала виразне антикомуністичне спрямування [41]. Також у різні роки очолював Українська асоціація дослідників голодоморів в Україні та був її почесним головою.

На початку 2000-х років політик активно виступав проти чинної влади, звинувачуючи її у зосередженні на власному збагаченні. У 2000–2001 рр. він був одним із лідерів акції протесту «Україна — без Кучми» [49, с. 321], а згодом долучив Республіканську партію до Блок Юлії Тимошенко. Також Лук'яненко входив до «Форуму національного порятунку», який виступав за усунення Кучми з посади Президента та перехід до парламентської республіки.

У 2002–2006 рр. він був народним депутатом Верховної Ради IV скликання від БЮТ і працював у Комітеті з питань національної безпеки та оборони. У 2004 р. брав активну участь у Помаранчева революція [27, с. 102], а в 2005–2008 рр. очолював Комісію при Президентові України з питань помилування.

У 2006 р. було проголошено створення Української республіканської партії Лук'яненка, а сам політик став депутатом Верховної Ради V скликання від БЮТ. Через похилий вік і стан здоров'я у 2007 р. він відмовився від участі в позачергових парламентських виборах та склав депутатські повноваження. Після цього більше уваги приділяв публіцистиці та написанню мемуарів, зазначаючи: *«...ті сили, що у мене залишилися, хочу використати з найбільшою користю для України... Я хочу поділитися деякими спогадами... А ще мене не терпиться написати щось політично-філософське»* [49, с. 328].

У 2013 р. Лук'яненко остаточно залишив активну партійну діяльність, подавши у відставку з посади голови УРП(Л). Водночас він не залишався осторонь суспільно-політичних подій 2014 р.: відвідував українських військових на сході України, підтримував їх морально та передавав книги [44].

7 липня 2018 р. через тяжкий стан здоров'я Левка Лук'яненка госпіталізували до лікарні «Феофанія», де того ж дня він помер. Прощання відбулося 9 липня у селі Хотів, а 10 липня після офіційної церемонії в Києві його поховали на Байкове кладовище.

Отже, політичні меморандуми та публіцистична спадщина Левка Лук'яненка стали одним із найважливіших інтелектуальних фундаментів українського державотворення другої половини ХХ століття. Його концепція державної незалежності поєднувала правове обґрунтування права на самовизначення, демократичні принципи, захист прав людини та ідею національного відродження. Лук'яненко належав до тих діячів, які не лише теоретично осмислювали майбутнє України, але й своєю багаторічною боротьбою наближали реалізацію ідеї незалежної держави. Його праці залишаються важливим джерелом для дослідження історії українського дисидентського руху, формування політичної думки та еволюції українського національного проекту.

2.3. Іван Дзюба: гуманістичний дискурс та культурно-національний контекст

Постать Івана Дзюби – українського літературознавця, дисидента й громадсько-політичного діяча – пов'язана з явищем шістдесятників, коли сформувалося нове покоління інтелектуалів, яке не зламалося під тиском радянського терору й не піддалося страху, характерному для старшої генерації.

Сьогодні його постать також представлена в сучасній культурі: зокрема, у виставі творчого об'єднання МУР «Ребелія [1991]», де Дзюба з'являється серед ключових діячів українського руху опору та боротьби за незалежність.

Його творчість, літературознавча діяльність, політична публіцистика та громадянська позиція стали важливим етапом у розвитку української гуманістичної думки, формуванні національної свідомості та боротьбі за культурні й громадянські права українського народу в умовах радянської тоталітарної системи. Його праці стали інтелектуальною основою критики радянської національної політики та важливим джерелом осмислення культурного становища України в СРСР.

Формування світогляду Івана Дзюби відбувалося під впливом післявоєнної реальності, суперечностей радянської модернізації та процесів часткової десталінізації. Народившись на Донеччині в робітничо-селянській родині, він із ранніх років був занурений у складний культурний простір східної України, де поєднувалися українські традиції та потужний русифікаційний тиск. Навчання в Донецькому педагогічному інституті та аспірантурі Інституту літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР сприяло формуванню його як літературознавця й гуманітарія широкого світогляду. Уже в ранніх літературно-критичних працях Дзюба виступав за збереження духовної самобутності української культури, її рівноправний розвиток та відкритість до світових гуманістичних традицій.

Дисидентська активність І. Дзюби значною мірою була пов'язана з київським Клубом творчої молоді (КТМ), який фактично згуртував у своїх рядах як представників шістдесятництва, так і дисидентського руху. Він активно

долучався до організації літературних вечорів, присвячених, зокрема, Василю Симоненку та Лесі Українці, а також виступив ініціатором перепоховання Тараса Шевченка [18].

Важливим напрямом його діяльності була політична сфера, адже Іван Дзюба входив до кола тих, хто послідовно відстоював ідею незалежності України. Сам він з цього приводу зауважував: *«...коли ми (шістдесятники) починали, то зосереджувалися саме на етиці й естетиці, воювали саме за їх рівень у нашій літературі та культурі. А нас просто випхнули в політику. Нам шили політику, щоб було легше представити нас відщепенцями»* [54, с. 53].

У контексті боротьби за державну незалежність І. Дзюба виступав своєрідним «рупором» української ідеї та захисту культурної самобутності країни. Він неодноразово підкреслював необхідність широкого вживання української мови у повсякденному житті та її державного захисту. Цим питанням присвячені його праці: «Автографи відродження» (1986 р.), «У всякого своя доля» (1989 р.), «Бо то не просто мова, звуки...» (1990 р.), «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (написаної в 1965 р., але видана лише в 1998 р.) та інші. На його переконання, процес русифікації охоплював усі сфери життя українського суспільства, тому ігнорувати проблему національної ідентичності було неприпустимо.

Публіцистичний твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став знаковим явищем свого часу, оскільки в ньому автор порушив проблему національних відносин у соціалістичному суспільстві. Дзюба надіслав цю працю до вищих керівних інстанцій УРСР, сподіваючись, що влада врахує недоліки національної політики та виробить шляхи їх подолання. Однак внаслідок цього в 1970-х роках розпочалося його активне переслідування з боку державних органів, яке тривало протягом багатьох років [8].

Особливістю гуманістичного дискурсу Дзюби було прагнення поєднати національне питання із загальнолюдськими цінностями. Він наголошував, що знищення культури будь-якого народу є трагедією не лише для цього народу, але й для всієї людської цивілізації. У своїх працях Дзюба розглядав культуру як основу духовної свободи людини, а мову — як ключовий елемент національної

та особистісної ідентичності. Його гуманізм був тісно пов'язаний із відповідальністю інтелігенції перед суспільством, необхідністю морального вибору та захисту людської гідності навіть в умовах репресивної системи. Саме тому його тексти мали не лише науковий чи публіцистичний характер, але й глибоке етичне звучання.

У контексті культурно-національної проблематики Дзюба особливу увагу приділяв ролі української інтелігенції. Він вважав, що саме інтелігенція повинна бути носієм історичної пам'яті, моральних цінностей і культурної традиції. У своїх статтях та виступах він неодноразово наголошував, що байдужість до проблем мови й культури призводить до духовної деградації суспільства та втрати національної самосвідомості. Його позиція була особливо важливою в умовах радянської ідеології, яка прагнула створити уніфікований «радянський народ» шляхом поступового нівелювання національних особливостей. Дзюба послідовно виступав проти такої політики, наголошуючи, що справжній інтернаціоналізм можливий лише за умови поваги до культурної самобутності всіх народів.

Важливим аспектом творчості Дзюби була його літературна критика, у якій він аналізував розвиток української літератури в контексті загальноєвропейської гуманістичної традиції. Він досліджував творчість Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Хвильового, Олександра Довженка та інших діячів української культури, наголошуючи на їхньому внеску у формування національної духовності. Дзюба розглядав літературу не лише як мистецьке явище, але і як форму суспільного діалогу, засіб осмислення історичного досвіду та моральних проблем. Його літературознавчі праці вирізнялися поєднанням глибокого аналізу тексту з широким культурно-історичним контекстом, що зробило його одним із провідних українських гуманітаріїв свого часу.

Після появи праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюба зазнав переслідувань з боку радянської влади. Його було звільнено з роботи, піддано постійному нагляду та зрештою заарештовано у 1972 році. Попри тиск і репресії, він залишався вірним своїм переконанням та продовжував захищати право української культури на вільний розвиток. Важливо, що навіть у найгостріших публіцистичних текстах Дзюба уникав мови ненависті чи закликів до

насилюства. Його дискурс залишався гуманістичним і діалогічним, орієнтованим на переконання, аргументацію та моральну відповідальність. Саме ця особливість значною мірою забезпечила міжнародний авторитет його праць і зробила їх зрозумілими для широкої інтелектуальної аудиторії за межами України.

Гуманістичний характер творчості Дзюби особливо яскраво проявився в його осмисленні проблеми свободи. Для нього свобода була не лише політичною категорією, а насамперед духовним станом людини, здатністю мислити незалежно та не підкорятися неправді. Він наголошував, що тоталітарна система прагне не лише контролювати політичне життя, але й формувати свідомість людини, позбавляючи її права на власну думку та культурну самобутність. Саме тому боротьба за мову, літературу та історичну пам'ять у концепції Дзюби набувала значення боротьби за внутрішню свободу особистості.

У період перебудови та після здобуття Україною незалежності Дзюба продовжив активну громадську та культурну діяльність. Він став одним із моральних авторитетів українського суспільства, виступав на захист української мови, підтримував розвиток національної культури та брав участь у формуванні гуманітарної політики незалежної держави. Його пізніші праці були присвячені проблемам глобалізації, духовної кризи сучасної цивілізації, ролі культури в умовах інформаційного суспільства та необхідності збереження гуманістичних цінностей. Дзюба наголошував, що незалежність держави повинна супроводжуватися розвитком культури, освіти та громадянської відповідальності, інакше політична свобода залишатиметься неповною.

Особливе значення у спадщині Дзюби має його здатність поєднати національний і гуманістичний виміри суспільного розвитку. Він переконливо доводив, що українська культура є невід'ємною частиною європейської та світової цивілізації, а боротьба за її збереження є водночас боротьбою за культурне різноманіття та людську гідність. Його тексти сприяли формуванню

нової моделі української ідентичності, заснованої не на ізоляціонізмі чи ворожості до інших народів, а на відкритості, толерантності та взаємній повазі. Саме тому творчість Івана Дзюби стала важливим інтелектуальним підґрунтям сучасного українського культурного та політичного дискурсу.

У липні 2018 року колишній дисидент приєднався до кола українських діячів культури, які підписали відкритий лист на підтримку ув'язненого в Росії на той момент українського режисера Олега Сенцова. Цей крок свідчить про його подальшу активну громадсько-політичну позицію [48].

Його внесок був офіційно відзначений на державному рівні. Зокрема, 26 липня 2001 року він отримав звання Героя України відповідно до указу Президента України Л. Кучми – «за визначні трудові досягнення, заслуги перед Україною у розбудові її державності та відродженні національної духовності» [46].

Крім того, у січні 2022 року колишнього дисидента нагородили Орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня «За значний особистий внесок у державне будівництво, соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток Української держави, зміцнення міжнародного авторитету України, вагомі трудові досягнення, багаторічну сумлінну працю» [47].

Отже, Іван Дзюба був не лише видатним літературознавцем і публіцистом, але й одним із головних носіїв гуманістичної традиції в українській суспільній думці другої половини XX століття. Його творчість поєднала глибокий аналіз культурно-національних проблем із захистом загальнолюдських цінностей свободи, гідності та права народу на самобутній розвиток. Гуманістичний дискурс Дзюби став важливим чинником формування української інтелектуальної опозиції радянському тоталітаризмові та справив значний вплив на процес національного відродження й державотворення в Україні.

2.4.Порівняльний аналіз світоглядних позицій і спільних мотивів у творчості трьох діячів

Творчість і політична діяльність В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби сформували інтелектуальний фундамент українського національно-демократичного руху другої половини ХХ століття та значною мірою вплинули на процес здобуття Україною незалежності [24, с. 96]. Попри відмінності у формах діяльності, політичних акцентах та індивідуальних світоглядних підходах, усіх трьох діячів об'єднувала ідея духовного та політичного визволення України від радянського тоталітаризму.

Світогляд В'ячеслава Чорновола формувався насамперед у площині журналістики, правозахисної боротьби та політичної публіцистики. Для нього ключовими були поняття громадянської свободи, моральної відповідальності та відкритого політичного спротиву системі. Його публіцистика мала яскраво виражений суспільно-політичний характер і була спрямована на викриття механізмів радянських репресій, захист переслідуваної української інтелігенції та формування активної громадянської позиції. Чорновіл розглядав свободу слова як основу демократичного суспільства, а журналістику – як інструмент боротьби за правду та людську гідність. Його тексти, зокрема «Лихо з розуму» та матеріали «Українського вісника», вирізнялися документальною точністю, емоційною переконливістю та високим моральним пафосом. У центрі його світогляду перебувала людина, яка повинна протистояти несправедливості навіть за умов особистої небезпеки.

На відміну від Чорновола, Левко Лук'яненко більше зосереджувався на проблемі державної незалежності України як ключовій умові забезпечення прав людини та розвитку нації. Його політичне мислення мало чітко виражений державницький характер і спиралося на правове обґрунтування права українського народу на самовизначення. Лук'яненко одним із перших серед українських дисидентів відкрито заявив про необхідність виходу України зі складу СРСР і створення незалежної держави. Його програмні документи та політичні меморандуми вирізнялися логічністю, юридичною аргументацією та системним

баченням проблеми колоніальної залежності України. Якщо для Чорновола важливим був насамперед морально-громадянський вимір боротьби, то Лук'яненко акцентував увагу на політичному суверенітеті як фундаментальній передумові національного розвитку. Водночас обох діячів об'єднувала віра в ненасильницький характер боротьби та необхідність опори на міжнародні правові норми й принципи демократії.

Світогляд Івана Дзюби мав дещо інший характер і формувався переважно у площині гуманітарної думки, культурології та літературної критики. На відміну від Чорновола і Лук'яненка, Дзюба зосереджувався насамперед на культурно-національних аспектах українського питання, розглядаючи проблему русифікації як одну з головних загроз існуванню української нації. У праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він доводив, що радянська політика під прикриттям інтернаціоналізму фактично спрямована на асиміляцію неросійських народів і знищення їхньої культурної самобутності. Дзюба виступав з позицій гуманізму та культурного плюралізму, наголошуючи на праві кожного народу на вільний розвиток мови, культури та історичної пам'яті. Його критика радянської системи була передусім морально-інтелектуальною, а не політично-організаційною, як у Лук'яненка чи Чорновола.

Попри відмінності у світоглядних акцентах, творчість усіх трьох діячів має низку спільних мотивів. Насамперед їх об'єднувала ідея захисту людської гідності як фундаментальної цінності. Для Чорновола, Лук'яненка та Дзюби боротьба проти тоталітаризму була не лише політичним або національним питанням, але й моральним обов'язком людини. У своїх працях вони наголошували, що тоталітарна система прагне знищити не лише політичну свободу, а й внутрішню незалежність особистості, право людини на власну думку, пам'ять і культурну ідентичність. Саме тому їхня творчість мала виразний гуманістичний характер і ґрунтувалася на переконанні, що свобода є універсальною людською цінністю.

Спільним мотивом у творчості трьох діячів була також проблема національної самосвідомості та історичної пам'яті. Вони розглядали українську культуру, мову та історію як основу існування нації та ключовий чинник суспільного опору русифікації. Дзюба акцентував увагу на культурному вимірі цієї

проблеми, Чорновіл — на політичному переслідуванні української інтелігенції, а Лук'яненко — на необхідності державної незалежності як гарантії національного розвитку. Проте всі троє були переконані, що без збереження історичної пам'яті та культурної самобутності український народ ризикує втратити власну ідентичність.

Важливою спільною рисою їхньої творчості була критика радянської імперської політики. Хоча вони використовували різні форми аргументації, усі троє розглядали СРСР як систему, що обмежує права народів і перешкоджає демократичному розвитку. Лук'яненко підкреслював колоніальний характер радянської влади в Україні, Дзюба аналізував механізми культурної асиміляції, а Чорновіл викривав репресивний апарат та порушення прав людини. Їхня критика радянської системи не була ситуативною чи емоційною — вона ґрунтувалася на глибокому аналізі політичних, культурних і моральних проблем тоталітарного суспільства.

Ще одним важливим спільним мотивом була роль інтелігенції у суспільстві. Для всіх трьох діячів інтелектуал мав бути не пасивним спостерігачем, а активним учасником суспільних процесів і носієм моральної відповідальності. Вони вважали, що саме інтелігенція повинна захищати правду, національну культуру та права людини навіть в умовах репресій. Такий підхід був характерною рисою українського дисидентства загалом, однак у творчості Чорновола, Лук'яненка та Дзюби він набув особливо чіткого й послідовного вираження.

Водночас між цими діячами існували й певні відмінності. Чорновіл більше тяжів до активної політичної боротьби та публіцистичної мобілізації суспільства. Його тексти мали емоційно-публіцистичний характер і були орієнтовані на широкий громадський резонанс. Лук'яненко мислив переважно в категоріях державності, політичної організації та правового самовизначення нації. Його праці вирізнялися програмністю та політичною цілеспрямованістю. Дзюба ж залишався передусім гуманітарієм і культурним мислителем, який прагнув впливати на суспільство через інтелектуальну аргументацію та моральний авторитет. Ці відмінності не роз'єднували діячів, а навпаки — створювали багатовимірний характер українського дисидентського руху, у якому поєднувалися політичний, культурний і правозахисний напрями.

Значною мірою саме взаємодоповнюваність їхніх світоглядних позицій сприяла формуванню цілісної концепції українського національно-демократичного руху. Чорновіл забезпечував суспільно-політичну мобілізацію, Лук'яненко сформулював державницьку перспективу, а Дзюба створював гуманістичне й культурологічне підґрунтя боротьби. Разом вони репрезентували новий тип української інтелігенції, яка поєднувала національну свідомість із демократичними цінностями та універсальними правами людини.

Після здобуття Україною незалежності ідеї цих діячів не втратили актуальності. Їхня творчість продовжує впливати на формування сучасної української політичної культури, дискусії про національну ідентичність, права людини та роль держави. У сучасних умовах російської агресії та боротьби України за власний суверенітет спадщина Чорновола, Лук'яненка та Дзюби набуває нового значення як джерело моральної стійкості, демократичного мислення та усвідомлення цінності незалежності.

Отже, порівняльний аналіз світоглядних позицій В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби свідчить про глибоку внутрішню єдність українського дисидентського руху попри відмінності у формах діяльності та ідейних акцентах. Їхня творчість поєднувала гуманізм, національну свідомість, захист прав людини та прагнення до державної незалежності. Саме ця синтеза моральних, культурних і політичних ідей стала важливим чинником формування сучасної української національної ідентичності та демократичної традиції.

РОЗДІЛ III. ПРАЦІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

3.1. Інформаційний потенціал і джерелознавча цінність публіцистики дисидентів

Публіцистика українських дисидентів другої половини XX століття становить унікальний комплекс історичних джерел, який має надзвичайно вагомий інформаційний потенціал для дослідження політичного, культурного та суспільного життя радянської України. Особливе місце серед авторів дисидентської публіцистики посідають В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко та Іван Дзюба — діячі, чия творча спадщина не лише відображала настрої опозиційного середовища, але й формувала інтелектуальні та моральні основи українського національно-демократичного руху. Їхні тексти стали важливим засобом протидії офіційній радянській пропаганді, джерелом альтернативної інформації та інструментом збереження історичної пам'яті в умовах тоталітарної цензури [24, с. 118]. Сьогодні публіцистика дисидентів є надзвичайно цінним історичним джерелом, що дозволяє реконструювати механізми функціонування радянської системи, форми суспільного спротиву, еволюцію української політичної думки та особливості формування національної свідомості.

Інформаційний потенціал дисидентської публіцистики полягає насамперед у тому, що вона містить значний масив фактологічного матеріалу про політичні репресії, порушення прав людини, русифікаційну політику та діяльність радянських каральних органів. У той час, коли офіційні радянські засоби масової інформації були повністю підконтрольні державі та виконували функцію ідеологічної пропаганди, тексти дисидентів ставали альтернативним каналом поширення правдивої інформації [38, с. 95]. Саме через самвидав, відкриті листи, публіцистичні статті та меморандуми суспільство дізнавалося про арешти української інтелігенції, умови утримання політичних в'язнів, судові процеси над інакодумцями та масштаби репресивної політики радянської влади. У цьому контексті публіцистика виконувала не лише інформаційну, а й правозахисну функцію, оскільки сприяла приверненню уваги міжнародної спільноти до ситуації

в Україні.

Особливе значення має публіцистична спадщина В'ячеслава Чорновола, яка є важливим джерелом для дослідження політичних репресій і правозахисного руху в Україні. Його праця «Лихо з розуму» стала одним із найвідоміших документів українського самвидаву та містила детальний аналіз судових процесів над представниками української інтелігенції [51, с. 58]. Чорновіл документував факти порушення законності, описував механізми діяльності КДБ, аналізував поведінку судових органів і показував моральну атмосферу радянського суспільства. Важливо, що його тексти вирізнялися високим рівнем документальності: автор використовував стенограми судових засідань, свідчення очевидців, офіційні документи та особисті спостереження [53, с. 211]. Завдяки цьому публіцистика Чорновола сьогодні є важливим джерелом для реконструкції історії дисидентського руху та функціонування радянської репресивної системи.

Не менш вагомий інформаційний потенціал має спадщина Левка Лук'яненка, яка дозволяє досліджувати процес формування української незалежницької думки в умовах радянського режиму. Його політичні меморандуми, заяви та публіцистичні праці містять глибокий аналіз проблеми державного суверенітету України, правового статусу союзних республік та права народів на самовизначення [29, с. 174]. Лук'яненко одним із перших у післявоєнній Україні системно обґрунтував необхідність виходу України зі складу СРСР і створення незалежної держави. Для істориків його тексти є цінними не лише як політичні документи, але й як свідчення еволюції української політичної думки. Вони дозволяють простежити, як у середовищі українських дисидентів формувалося усвідомлення колоніального характеру радянської системи та необхідності національного визволення [14, с. 88].

Публіцистика Івана Дзюби має особливу джерелознавчу цінність для дослідження культурної політики СРСР і процесів русифікації в Україні. Його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала одним із найґрунтовніших інтелектуальних досліджень радянської національної політики [17, с. 42]. Дзюба використовував офіційні радянські документи, статистичні матеріали, літературні тексти та партійні постанови для аргументації своєї позиції, що значно підвищує

наукову цінність його праць. Його тексти дозволяють дослідникам вивчати не лише політичні аспекти русифікації, але й культурні механізми асиміляції, зміни мовної політики, трансформацію історичної пам'яті та становище української інтелігенції [12, с. 134]. Важливо, що Дзюба поєднував науковий аналіз із гуманістичною аргументацією, завдяки чому його праці мають не лише фактологічну, а й концептуальну цінність.

Джерелознавча цінність публіцистики дисидентів значною мірою визначається її автентичністю та безпосереднім зв'язком із подіями епохи. Більшість текстів Чорновола, Лук'яненка та Дзюби створювалися в умовах постійного нагляду, репресій та загрози арешту, що надавало їм особливого характеру документального свідчення [20, с. 97]. Автори не писали свої тексти з позиції сторонніх спостерігачів — вони були безпосередніми учасниками подій, жертвами репресивної системи та активними діячами опозиційного руху. Саме тому їхня публіцистика дозволяє дослідникам реконструювати внутрішню атмосферу дисидентського середовища, психологію спротиву та моральні мотиви боротьби проти тоталітаризму.

Водночас дисидентська публіцистика потребує критичного джерелознавчого аналізу. Оскільки значна частина текстів мала виразний публіцистичний та полемічний характер, дослідники повинні враховувати суб'єктивність авторської позиції, емоційність викладу та політичну заангажованість [37, с. 153]. Чорновіл, Лук'яненко та Дзюба не приховували власних переконань і прагнули не лише інформувати, а й впливати на суспільну свідомість. Однак саме ця суб'єктивність є важливим джерелом для вивчення світоглядних орієнтирів українського дисидентства, його моральних принципів і політичних ідеалів. Методологічно важливим є зіставлення дисидентських текстів із архівними документами КДБ, матеріалами судових справ, офіційною пресою та усними свідченнями очевидців [24, с. 127].

Особливий інформаційний потенціал публіцистики дисидентів полягає в її здатності відображати альтернативний погляд на радянську дійсність. Радянська історіографія та офіційна пропаганда створювали образ СРСР як держави соціальної справедливості та гармонійних міжнаціональних відносин. Натомість дисидентські тексти демонстрували приховану сторону радянського життя – цензуру, репресії, національне пригнічення, обмеження свободи слова та деградацію суспільної моралі [29, с. 188]. Саме тому публіцистика Чорновола, Лук'яненка та Дзюби є важливим джерелом для деконструкції офіційного радянського наративу та формування об'єктивнішого бачення історії другої половини XX століття.

Важливим аспектом джерелознавчої цінності цих текстів є їхня роль у дослідженні історії української політичної думки. У працях Лук'яненка простежується розвиток концепції державної незалежності, у текстах Дзюби – еволюція гуманістичного та культурно-національного дискурсу, а у публіцистиці Чорновола – формування демократичної правозахисної традиції. Разом вони створюють цілісну картину інтелектуального розвитку українського дисидентства та дозволяють зрозуміти, як формувалися основні ідеї майбутнього національно-демократичного руху кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Не менш важливим є те, що публіцистика дисидентів стала важливим чинником формування історичної пам'яті українського суспільства. У своїх текстах автори порушували теми Голодомору, сталінських репресій, русифікації та боротьби за права людини, які тривалий час замовчувалися офіційною владою [12, с. 141]. Завдяки цьому їхня творчість сприяла збереженню національної пам'яті та передачі історичного досвіду наступним поколінням. Особливо актуальною ця спадщина стала після здобуття Україною незалежності, коли суспільство почало активно переосмислювати радянське минуле та шукати нові підходи до національної історії.

Отже, публіцистика В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби має надзвичайно високий інформаційний потенціал і є цінним історичним джерелом для дослідження радянської доби, українського дисидентського руху та процесів формування національної свідомості. Їхні тексти дозволяють

реконструювати політичні, культурні та моральні аспекти життя українського суспільства в умовах тоталітарної системи, простежити еволюцію української політичної думки та зрозуміти механізми суспільного спротиву. Поєднання документальності, аналітичності та особистісного досвіду робить дисидентську публіцистику унікальним джерелом, яке зберігає актуальність не лише для істориків, але й для сучасного осмислення проблем свободи, демократії та національної ідентичності.

3.2. Відображення політичної та духовної ситуації в СРСР у працях дисидентів

Дисидентська публіцистика другої половини ХХ століття стала одним із найважливіших інтелектуальних і моральних явищ радянської епохи. Умови тоталітарного режиму, жорсткої цензури, переслідування інакодумців та ідеологічного контролю над культурним життям призвели до виникнення альтернативного середовища суспільної думки, яке поступово сформувало опозицію радянській системі. Саме праці дисидентів стали тим простором, де вперше відкрито й системно осмислювалися проблеми політичного безправ'я, національного пригнічення, духовної деградації суспільства та моральної кризи радянської людини. В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко та Іван Дзюба – діячі, чий тексти не лише документували реалії радянської дійсності, але й формували новий тип суспільного мислення, заснований на ідеях свободи, людської гідності та національного самовизначення. Їхня творчість стала своєрідним духовним літописом епохи, який дозволяє сучасним дослідникам глибше зрозуміти внутрішню атмосферу радянського суспільства та масштаби моральної і політичної кризи СРСР.

Однією з головних тем дисидентської публіцистики була проблема політичного терору та репресивного характеру радянської влади. Після короткого періоду «відлиги» у 1960-х роках радянське керівництво повернулося до практики переслідування інтелігенції, посилення цензури та боротьби з

будь-якими проявами незалежної думки [24, с. 103]. Саме ці процеси стали основою для формування українського дисидентського руху, як вже зазначалося раніше.

У працях В'ячеслава Чорновола радянська політична система постає як механізм організованого насильства, що прагне придушити не лише політичну активність, але й саму здатність людини мислити вільно. У своїй праці «Лихо з розуму» Чорновіл детально аналізував судові процеси над українською інтелігенцією, показуючи, що радянський суд був не органом правосуддя, а інструментом політичного терору [51, с. 54]. Особливу увагу він приділяв моральному аспекту репресій, наголошуючи, що система прагнула не лише фізично ізолювати інакодумців, але й зламати їх духовно. Характерною для його творчості є думка: *«Мовчання перед неправдою – це теж неправда»*, яка відображала основний моральний принцип українського дисидентства [51, с. 67].

Публіцистика Чорновола є надзвичайно цінним джерелом для розуміння атмосфери страху та суспільної апатії, що панувала в СРСР. Він описував ситуацію, коли люди були змушені приховувати власні погляди, уникати відвертих розмов і жити в умовах постійного контролю з боку держави [12, с. 178]. У текстах Чорновола чітко простежується переконання, що тоталітаризм руйнує не лише політичні свободи, але й саму моральну основу суспільства, перетворюючи людину на пасивного виконавця волі держави. Водночас його праці містять віру у внутрішню силу людини та здатність особистості чинити моральний опір навіть у найскладніших умовах.

Не менш важливе місце у відображенні політичної ситуації в СРСР посідає творчість Левка Лук'яненка. На відміну від Чорновола, який акцентував увагу переважно на правозахисній проблематиці та суспільній моралі, Лук'яненко розглядав радянську систему насамперед як імперську структуру, що позбавляє український народ права на самостійний розвиток [38, с. 192]. У своїх політичних меморандумах і публіцистичних працях він послідовно

доводив, що СРСР є не федерацією рівноправних народів, а централізованою державою, де союзні республіки фактично позбавлені політичного суверенітету. Його тексти відображають процес формування антиколоніального дискурсу в українській політичній думці другої половини ХХ століття [14, с. 143]. Лук'яненко наголошував, що радянська влада використовує ідеологію інтернаціоналізму для виправдання русифікації та політичного контролю над неросійськими народами.

Особливо гостро Лук'яненко описував проблему несвободи та політичного безправ'я. У своїх спогадах і листах із таборів він показував радянську каральну систему як простір систематичного приниження людської гідності [29, с. 218].

Він писав: *«Тюрма — це не лише мури й грати, це система, що прагне переконати людину у безглуздості свободи»*. Ця фраза відображає характерне для дисидентської публіцистики усвідомлення того, що головною метою тоталітаризму є контроль над людською свідомістю. Водночас Лук'яненко підкреслював, що навіть у найважчих умовах людина здатна зберегти внутрішню свободу та національну гідність. Його тексти є важливим джерелом для дослідження не лише політичних репресій, але й психології спротиву, моральної стійкості та формування політичної самосвідомості українських дисидентів [53, с. 127].

Творчість Івана Дзюби відкриває ще один надзвичайно важливий аспект духовної ситуації в СРСР – проблему культурного та мовного пригнічення. У своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюба переконливо показував, що радянська національна політика фактично спрямована на поступове витіснення української мови й культури з усіх сфер суспільного життя [17]. Він аналізував ситуацію в освіті, літературі, науці та засобах масової інформації, доводячи, що українська культура перебуває в умовах системної дискримінації. Водночас Дзюба наголошував, що русифікація є не лише політичним процесом,

але й глибокою духовною кризою, яка призводить до втрати історичної пам'яті та руйнування національної ідентичності [20, с. 82].

Особливістю гуманістичного дискурсу Дзюби було те, що він розглядав проблему свободи не лише в політичному, але й у культурному та моральному вимірі. Для нього духовна несвобода була не менш небезпечною, ніж політичні репресії. Він писав: *«Нація починається з пам'яті, а пам'ять починається зі слова»* [17, с. 63]. У цих словах відображено головну ідею його творчості – переконання, що мова й культура є основою існування народу. Дзюба вважав, що тоталітарна система прагне позбавити людину права на історичну пам'ять і культурну самобутність, створюючи натомість уніфіковану «радянську людину», позбавлену національного коріння [37, с. 158].

Поряд із Чорноволом, Лук'яненком і Дзюбою важливу роль у відображенні духовної атмосфери СРСР відігравали й інші українські дисиденти — Василь Стус, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Валентин Мороз, Микола Руденко, Ірина Калинець та багато інших. У поезії Василя Стуса тоталітарна дійсність постає як простір духовного вигнання, внутрішньої самотності та боротьби за право залишатися людиною. Євген Сверстюк у своїй есеїстиці аналізував моральну кризу радянського суспільства, проблему конформізму та втрати духовних орієнтирів. Микола Руденко розглядав радянську систему як форму духовного поневолення, що базується на страху й брехні [24, с. 121]. Усі ці автори створювали альтернативний духовний простір, де зберігалися ідеї свободи, моральної відповідальності та національної гідності.

Важливою темою дисидентської публіцистики було також викриття лицемірства радянської ідеології. Дисиденти наголошували на глибокій суперечності між офіційними деклараціями про свободу, рівність і братерство народів та реальним станом суспільства. У працях Чорновола, Лук'яненка та Дзюби неодноразово підкреслюється, що радянська система будувалася на подвійній моралі, коли офіційна пропаганда створювала ілюзію справедливого

суспільства, а реальність характеризувалася цензурою, репресіями та страхом. Саме тому дисидентська творчість стала важливим джерелом деміфологізації радянської дійсності та формування критичного мислення.

Особливе значення має те, що праці дисидентів відображають не лише кризу радянської системи, але й пошук духовних альтернатив. Для Чорновола такою альтернативою була громадянська мужність і правда, для Лук'яненка — державна незалежність і політична свобода, для Дзюби – культурне відродження та гуманізм [38, с. 204]. Попри різні акценти, усі вони були переконані, що без духовного оновлення неможливе справжнє визволення людини та суспільства. Їхня творчість формувала нову систему цінностей, засновану на повазі до людської гідності, свободи совісті, історичної пам'яті та права народу на самобутній розвиток.

Дисидентська публіцистика стала не лише реакцією на конкретні політичні обставини, але й формою духовного опору тоталітаризмові. Її автори прагнули повернути людині здатність мислити незалежно, критично оцінювати дійсність і відчувати моральну відповідальність за майбутнє суспільства [53, с. 135]. Саме тому їхні тексти мають не лише історичну, але й глибоку філософську та моральну цінність. Вони дозволяють сучасному читачеві зрозуміти, що боротьба українських дисидентів була не лише боротьбою за політичні права, а передусім боротьбою за людську гідність і духовну свободу.

Таким чином праці В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Івана Дзюби та інших українських дисидентів є унікальним джерелом для дослідження політичної та духовної ситуації в СРСР. Вони відображають атмосферу репресій, страху та цензури, водночас демонструючи існування морального й інтелектуального спротиву тоталітарній системі. Через публіцистику дисидентів відкривається альтернативний погляд на радянську дійсність – погляд, у центрі якого перебувають свобода, правда, людська гідність і право народу на власну історію та культуру. Саме тому їхня спадщина залишається надзвичайно важливою не лише для історичної науки, але й для сучасного осмислення проблем демократії, національної ідентичності та духовної свободи.

3.3.Значення спадщини В. Чорновола, Л. Лук'яненка та І. Дзюби для сучасної

історичної науки

Спадщина В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби займає особливе місце в сучасній українській історичній науці, оскільки вона поєднує в собі риси історичного джерела, політичного документа, морального свідчення епохи та інтелектуальної концепції українського національного розвитку. Їхня творчість і громадська діяльність стали не лише складовою історії українського дисидентського руху, але й фундаментом для формування нових підходів до осмислення радянського минулого, проблем національної пам'яті, політичної свободи та культурної ідентичності. У сучасній історіографії праці цих діячів розглядаються як унікальний комплекс джерел, який дозволяє реконструювати внутрішню атмосферу радянського суспільства, механізми функціонування тоталітарної системи та процес формування українського національно-демократичного руху другої половини XX століття [24, с. 137]. Особливе значення спадщини Чорновола, Лук'яненка та Дзюби полягає в тому, що вони були не лише спостерігачами історичних процесів, але й безпосередніми учасниками боротьби за свободу, а тому їхні тексти поєднують документальну точність із глибоким особистісним досвідом.

Для сучасної історичної науки надзвичайно важливою є джерелознавча цінність праць цих діячів. Вони створювали свої тексти в умовах цензури, політичного тиску та постійної загрози репресій, що надає їхній публіцистиці особливого значення як автентичного свідчення епохи [20, с. 104]. Праці В'ячеслава Чорновола, зокрема «Лихо з розуму», дозволяють детально вивчати механізми радянських репресій проти української інтелігенції, судові процеси над дисидентами та діяльність каральних органів СРСР. Чорновіл виступав не лише як публіцист, але й як своєрідний хроніст українського правозахисного руху. Його тексти містять численні документальні матеріали, свідчення

очевидців, аналіз судових процесів і морально-психологічні характеристики епохи [51, с. 71]. Саме тому сучасні дослідники активно використовують його спадщину для реконструкції історії дисидентського руху та дослідження суспільної атмосфери радянської України.

Сучасна історична наука розглядає В'ячеслава Чорновола також як одного з творців української демократичної політичної традиції. Його праці стали важливим джерелом для дослідження формування правозахисного дискурсу в Україні та еволюції політичної думки в період занепаду радянської системи.

Історик Ярослав Грицак наголошував, що Чорновіл був *«одним із тих, хто навчив українське суспільство говорити мовою свободи»* [12, с. 214]. Ця оцінка відображає значення його спадщини не лише як джерела інформації, але і як інтелектуального чинника, що вплинув на формування демократичної культури сучасної України. У працях Чорновола сучасні історики бачать приклад поєднання політичної боротьби з високими моральними принципами, що є важливим для осмислення української політичної традиції загалом.

Не менш важливою для історичної науки є спадщина Левка Лук'яненка, яка має особливе значення для дослідження процесів формування української державницької ідеї. Його політичні меморандуми, програмні документи та мемуаристика дозволяють простежити еволюцію концепції незалежності України від кінця 1950-х років до проголошення державного суверенітету у 1991 році [38, с. 183]. Лук'яненко одним із перших у післявоєнній Україні послідовно обґрунтував право українського народу на самовизначення, використовуючи міжнародно-правові аргументи та аналіз конституційного статусу союзних республік. Його тексти є важливим джерелом для вивчення антиколоніального дискурсу в українській політичній думці другої половини XX століття [14, с. 156].

Особливе значення для сучасної історіографії має мемуарна спадщина Лук'яненка, насамперед праця «Сповідь у камері смертників». Цей твір дає змогу дослідникам не лише реконструювати діяльність українського підпілля та

дисидентського середовища, але й зрозуміти психологію політичного спротиву в умовах тоталітаризму [29, с. 226]. У своїх спогадах Лук'яненко показує радянську систему як механізм не лише політичного, але й духовного поневолення людини. Водночас він демонструє, що навіть у найважчих умовах людина здатна зберегти внутрішню свободу. Історик Георгій Касьянов зазначав, що Лук'яненко *«перетворив ідею незалежності з абстрактного гасла на чітку політичну програму»* [24, с. 149]. Саме тому його спадщина є надзвичайно важливою для дослідження витоків сучасної української державності та політичної культури.

Іван Дзюба посідає особливе місце в сучасній історичній науці як мислитель, який заклав основи гуманістичного та культурологічного аналізу радянської дійсності. Його праця *«Інтернаціоналізм чи русифікація?»* стала одним із ключових текстів української інтелектуальної історії другої половини XX століття [17]. Для сучасних дослідників ця праця має виняткове значення, оскільки в ній вперше було здійснено системний аналіз механізмів русифікації та культурної асиміляції в СРСР. Дзюба показав, що радянська національна політика суперечила офіційно проголошеним принципом рівноправності народів і фактично спрямовувалася на уніфікацію культурного простору під домінуванням російської культури [37, с. 137]. Його спадщина дозволяє сучасним історикам досліджувати не лише політичні процеси, але й культурні аспекти функціонування радянської системи.

Важливим напрямом сучасних досліджень є аналіз гуманістичного дискурсу Івана Дзюби. У його працях свобода розглядається не лише як політична категорія, але і як духовний стан людини, здатність зберігати власну культурну та моральну ідентичність [53, с. 162]. Сучасні науковці наголошують, що Дзюба був одним із перших українських інтелектуалів, хто поєднав національне питання з універсальними цінностями прав людини та культурного плюралізму. У статті, присвяченій постаті Дзюби, академік Станіслав Кульчицький назвав його *«совістю української гуманітарної думки»*. Це визначення влучно характеризує значення його спадщини для сучасної

історичної науки, оскільки вона стала важливим інтелектуальним підґрунтям для переосмислення радянського минулого та формування нової гуманітарної парадигми в незалежній Україні.

Значення спадщини Чорновола, Лук'яненка та Дзюби особливо зросло після відкриття архівів радянських спецслужб та переосмислення історії СРСР у пострадянський період. Їхні тексти стали важливим джерелом для перевірки офіційних радянських наративів і реконструкції альтернативної історії українського суспільства [20, с. 116]. Якщо радянська історіографія намагалася представити дисидентів як «антирадянських елементів» або «буржуазних націоналістів», то сучасна наука розглядає їх як носіїв демократичної традиції та борців за права людини. Праці цих діячів дозволили сформуванню нового бачення історії другої половини XX століття, у центрі якого перебувають не лише державні структури та партійні рішення, але й особистість, моральний вибір і громадянська відповідальність.

Особливу роль спадщина цих діячів відіграє у формуванні сучасної політики пам'яті. Їхні тексти активно використовуються в освітньому процесі, музейних експозиціях, документальних дослідженнях та публічній історії [14, с. 171]. Через праці Чорновола, Лук'яненка та Дзюби сучасне українське суспільство отримує можливість осмислювати радянське минуле не лише як період політичного контролю, але і як час боротьби за свободу та людську гідність. У сучасних умовах російсько-української війни їхня спадщина набуває нового значення, оскільки допомагає зрозуміти історичні витоки українського прагнення до незалежності та причини тривалого протистояння імперській політиці росії.

Сучасні історики також наголошують на міждисциплінарному значенні спадщини цих діячів. Їхні тексти використовуються не лише в історичних дослідженнях, але й у політології, культурології, філософії, соціології та дослідженнях пам'яті [53, с. 168]. Це пояснюється тим, що у своїй творчості Чорновіл, Лук'яненко та Дзюба порушували широкий спектр проблем — від

політичних репресій і державного суверенітету до духовної свободи, культури та моральної відповідальності інтелігенції. Саме тому їхня спадщина є важливим інтелектуальним ресурсом для сучасного гуманітарного знання.

Важливо також, що спадщина цих діячів сприяє розвитку критичного підходу до історії. Вони вчили суспільство ставити під сумнів офіційні ідеологічні конструкції, аналізувати джерела та шукати правду поза межами державної пропаганди [38, с. 194]. Це особливо актуально для сучасної історичної науки, яка прагне подолати радянські стереотипи та створити об'єктивне бачення минулого. Історик Андреас Каппелер зазначав, що українська історична пам'ять формується через «переосмислення імперської спадщини» і саме праці дисидентів стали одним із ключових чинників цього процесу.

Отже, спадщина В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби має виняткове значення для сучасної історичної науки. Вона є не лише важливим джерелом для дослідження радянської епохи та українського дисидентського руху, але й потужним інтелектуальним і моральним фундаментом сучасного осмислення проблем свободи, демократії, національної пам'яті та культурної ідентичності. Їхні праці дозволяють сучасним дослідникам глибше зрозуміти природу тоталітаризму, механізми суспільного спротиву та процес формування української державності. Водночас ця спадщина залишається важливим моральним орієнтиром для сучасного українського суспільства, нагадуючи про цінність свободи, правди та людської гідності.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє комплексно осмислити український дисидентський рух як багатовимірне історичне явище, що сформувалося в умовах радянського тоталітарного режиму та стало важливим чинником трансформації українського суспільства другої половини ХХ століття. У межах роботи було простежено його ідейні витoki, етапи розвитку, основні напрями діяльності, а також здійснено аналіз джерельної бази та методологічних підходів до вивчення дисидентських текстів. Це дало змогу встановити, що дисидентський рух в Україні не був однорідним явищем, а поєднував у собі правозахисну, національно-визвольну та культурно-просвітницьку складові, які взаємо доповнювали одна одну і формували цілісну систему опору радянській тоталітарній державі.

У процесі аналізу встановлено, що ідейні витoki українського дисидентства формувалися під впливом як внутрішніх суспільно-політичних процесів, так і ширших міжнародних тенденцій, зокрема поширення правозахисного руху та демократичних ідей у світі. Водночас важливу роль відіграла національна традиція визвольної боротьби, яка трансформувалася в нових умовах у форми інтелектуального та морального спротиву. Етапи розвитку дисидентського руху демонструють його еволюцію від культурницьких і літературних форм опозиції до організованого правозахисного та політичного руху, який безпосередньо вплинув на процес здобуття Україною незалежності.

Важливим результатом дослідження стало визначення основних напрямів діяльності дисидентів, серед яких правозахисний, національно-визвольний та культурно-просвітницький.

- 1) Правозахисний напрям був спрямований на викриття порушень прав людини в СРСР, документування репресій та захист політичних в'язнів.
- 2) Національно-визвольний напрям формувався навколо ідеї державної незалежності України та критики імперського характеру радянської системи.

3) Культурно-просвітницький напрям, у свою чергу, акцентував увагу на збереженні української мови, культури та історичної пам'яті як основи національної ідентичності.

Усі ці напрями перебували у взаємодії, створюючи цілісний ідейний простір українського дисидентства.

Особливу увагу в роботі приділено аналізу джерельної бази дисидентського руху та методологічних підходів до її вивчення. Встановлено, що праці дисидентів є унікальним типом історичних джерел, які поєднують документальність, публіцистичність і особистісний досвід авторів. Їхня цінність полягає не лише у фактичній інформації, але й у можливості реконструкції психологічної та моральної атмосфери епохи. Методологічний аналіз показав необхідність поєднання джерелознавчого, контекстуального та порівняльного підходів для об'єктивного дослідження дисидентських текстів.

У другому розділі роботи здійснено глибокий ідейно-змістовий аналіз праць В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби. Встановлено, що Чорновіл у своїй публіцистиці репрезентував правозахисний і морально-громадянський дискурс, спрямований на викриття репресивної сутності радянської системи та захист людської гідності. Його праці мають значну документальну цінність і є важливим джерелом для вивчення історії політичних репресій в Україні.

Левко Лук'яненко, у свою чергу, сформував цілісну концепцію української державної незалежності, що базувалася на правовому та політичному аналізі статусу України в СРСР. Його тексти є важливим джерелом для дослідження формування української державницької ідеї та розвитку антиколоніального дискурсу.

Іван Дзюба представив гуманістичний і культурно-національний підхід до аналізу радянської дійсності, акцентуючи увагу на проблемі русифікації та збереження національної ідентичності.

Порівняльний аналіз світоглядних позицій цих трьох діячів дозволив виявити як спільні ідейні мотиви, так і відмінності у їхніх підходах. Спільним для них є орієнтація на цінності свободи, людської гідності, національного самовизначення та критика тоталітарної системи. Водночас Чорновіл більше акцентував на правозахисній діяльності, Лук'яненко — на політичній незалежності, а Дзюба — на культурно-гуманістичному вимірі національного питання. Така різноманітність підходів свідчить про багатовимірність українського дисидентського руху та його інтелектуальне багатство.

Третій розділ дослідження присвячений аналізу праць українських дисидентів як історичного джерела. Встановлено, що їхня публіцистика має високий інформаційний потенціал, оскільки містить унікальні відомості про політичну, соціальну та культурну ситуацію в СРСР. Дисидентські тексти дозволяють реконструювати механізми функціонування радянської репресивної системи, особливості ідеологічного контролю та форми суспільного спротиву. Особливо важливим є те, що ці джерела відображають не лише офіційні події, але й внутрішній стан суспільства, його моральну атмосферу та рівень страху й конформізму.

Відображення політичної та духовної ситуації в СРСР у працях дисидентів свідчить про глибоку кризу радянської системи, яка проявлялася у репресіях, обмеженні свободи слова, культурній асиміляції та руйнуванні духовних цінностей. У цьому контексті праці Чорновола, Лук'яненка та Дзюби виступають не лише як джерело інформації, але й як форма морального спротиву тоталітаризму, що підкреслює їхню історико-культурну значущість.

Окремо слід підкреслити значення спадщини В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка та Івана Дзюби для сучасної історичної науки. Їхні праці стали важливою складовою формування нової української історіографії, яка базується на принципах плюралізму, критичного аналізу джерел та переосмислення радянського минулого. Як зазначає Ярослав Грицак, українська історична думка сьогодні *«неможлива без осмислення досвіду дисидентського руху, який відкрив*

нові горизонти свободи та відповідальності» [9, с. 214]. Спадщина цих діячів сприяє формуванню сучасної політики пам'яті, розвитку демократичної культури та зміцненню національної ідентичності.

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що український дисидентський рух і творчість його провідних представників – Чорновола, Лук'яненка та Дзюби – є не лише важливим об'єктом історичного аналізу, але й ключовим елементом формування сучасного українського суспільства. Їхня спадщина має міждисциплінарне значення, оскільки поєднує історичний, політичний, культурологічний та філософський виміри. Вона залишається актуальною як джерело для наукових досліджень і як моральний орієнтир у процесі подальшого розвитку української державності та демократичної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамович С. В'ячеслав Чорновіл – інтелектуал, політик, творець новітньої Української державності. Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: Матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 24 грудня 2016, 24 грудня 2017) / упоряд. В.Ф. Деревінський. Київ; Тернопіль: Бескиди, 2018. С.10-13.
2. Бажан О. Г. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2001. № 2. С. 520-525.
3. Бондаренко С. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль. 2004. Вип. 2. С. 104–109.
4. Бондаренко С. Роль народного руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття: сучасний стан та перспективи розвитку. Збірник наукових праць «Україна – Європа – Світ». 2012. Вип. 9. С. 80-86.
5. Богатчук С. С. Правозахисний рух 60-х – на початку 90-х рр. XX ст. в історії української незалежності. Scientific Journal Virtus. 2020. №42. С. 145-150.
6. Бірчак В. Левко Лук'яненко. Незалежність на день народження. Історична правда. 24 серпня 2018 р. URL: [\[https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152828/\]](https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152828/)[\(https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152828/\)](https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152828/)
7. Бовкунова Л. П. Вивчення історичних особистостей як засіб підвищення ефективності навчання та виховання учнів: метод. реком. URL: [\[https://portfolio-lidia.at.ua/porady/metodichni_rekomendaciji.pdf\]](https://portfolio-lidia.at.ua/porady/metodichni_rekomendaciji.pdf)[\(https://portfolio-lidia.at.ua/porady/metodichni_rekomendaciji.pdf\)](https://portfolio-lidia.at.ua/porady/metodichni_rekomendaciji.pdf)

8. Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу. URL: [\[http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm\]](http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm)(<http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm>)
9. Вербицький Б. Д. Боротьба дисидентів і правозахисників за активізацію громадсько–політичного життя в кінці 80–х – на початку 90–х роках. Збірник наукових праць «Гілея»: історичні науки. 2018. Вип. 138. С. 128-133.
10. Венцева Н. О. Вивчення історичних постатей на уроках історії України в 7 класі. Х. : Основа, 2010. 127 с.
11. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2019. 288 с.
12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – Київ : Генеза, 2000. – 360 с.
13. Даниленко В., Смольницька М. Історія України: рівень стандарту. К.: Генеза, 2019. 224 с.
14. Деревінський В.Ф. Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола: дис., д-ра іст. наук. Київ, 2013. 517 с.
15. Деревінський В. Український визвольний рух другої половини XX століття. – Київ : Смолоскип, 2016. – 412 с.
16. Дисиденти / уклад. і передмова В. Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 352 с.
17. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 336 с.
18. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього: лекція прочитана 15 жовтня 2001 року в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Київ: КМ Academia, 2001. 34 с.
19. Зайцев Ю. Д. Дисиденти і опозиційний рух 60-80-х рр. Сторінки історії України: XX століття. К., 1992. С. 195-235.
20. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Харків : Фоліо, 2003. – 144 с.

- 21.Звітна доповідь з'їздові Української Гельсінської спілки. Шлях відродження : у 13 т. К. : ТОВ «Юрка Любченка», 2014. Т. 1. С. 459-472.
- 22.Історія ідей і концепцій державної влади та публічного управління в Україні: Енциклопедичний довідник / За заг. ред. Ярмистого М.В. Чернівці: Букрек, 2016. 272 с.
- 23.Камбалова Я. Методичні аспекти формування знань про історичну особистість в учнів загальноосвітньої школи (на прикладі теми «Кирило-Мефодіївське товариство») Історія в школі. 2016. Листопад-грудень. С. 5–8.
- 24.Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80 років. К.: Либідь, 1995. 221 с.
- 25.Курико В. М. Вулиця причетних. Чернігівська справа Лук'яненка. Київ: Темпора, 2020. 216 с.
- 26.Литвин В. Історія України: підручник / Відп. Ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 991 с.
- 27.Лук'яненко Л. До історії Української гелсінської спілки. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упор. О. Шевченко. К. : Ярославів Вал, 2012. С. 551-555.
- 28.Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! – Київ : Українська видавнича спілка, 1994. – 512 с.
- 29.Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – Київ : Ярославів Вал, 2004. – 368 с.
- 30.Меморандум № 3 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод про переслідування християнина-католика Йосипа Терелі від 22 січня 1977 року. URL: [\[https://avr.org.ua/viewDoc/27581\]](https://avr.org.ua/viewDoc/27581)(<https://avr.org.ua/viewDoc/27581>)
- 31.Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 2010. 300 с.
32. Овсієнко В. В. Світло людей. Мемуари та публіцистика. Київ: Кліо, 2023. 512 с.

- 33.Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність: матеріали XI Всеукраїнської наукової інтернет-конференції / уклад. Терлюк І. Я. ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. Вип. 11. 211 с.
- 34.Пінчук А. С. Методичні засади висвітлення історичних постатей у шкільних курсах історії. Автореферат.. к. пед. Наук спец.: 13.00.02. Теорія і методика навчання історії. К.: Ін-т педагогіки АПН Укр., 2006. 21 с.
- 35.Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К. : Генеза, 2006. 328 с.
- 36.Побережець В. Участь В. Чорновола та Народного Руху України у державотворчих процесах 90-х рр. XX ст. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Вип. 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. 246 с. С. 114-118.
- 37.Попович М. Нарис історії культури України. – Київ : АртЕк, 1998. –728 с.
- 38.Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). – Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
- 39.Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. –720 с.
- 40.Сахно Т. П. Правозахисна діяльність українських дисидентів: шлях до незалежності. Матеріали ІХ Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції: Правозахисний рух: історія і сучасність, 2015. С. 51–53.
- 41.Секо Я. П. В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко: дискусія щодо розвитку української гетьманської спілки.
42. Субтельний О. Україна: Історія. – Київ: Либідь, 2001. – 720 с.
- 43.Струкевич О., Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту). К.: Грамота, 2019. 240 с.

- 44.Тріппе К. Левко Лук'яненко: У 1991-му незалежними ми не стали URL:
<https://www.dw.com/uk/%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%BA%D0%BE-%D0%BB%D1%83%D0%BA%D1%8F%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%83-1991-%D0%BC%D1%83-%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8-%D0%BC%D0%B8-%D0%BD%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8/a-19495955>
- 45.Українська Гельсінська група: документи і матеріали. – Київ : Смолоскип, 2001. – 560 с.
- 46.Указ Президента України від 26 липня 2001 року № 567/2001 «Про присвоєння звання Герой України». URL:
[\[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2001\]](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2001)[\]\(https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2001\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2001)
- 47.Указ Президента України від 22 січня 2022 року № 27/2022 «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Соборності України». URL:
[\[https://www.president.gov.ua/documents/272022-41209\]](https://www.president.gov.ua/documents/272022-41209)[\]\(https://www.president.gov.ua/documents/272022-41209\)](https://www.president.gov.ua/documents/272022-41209)
- 48.Чим Україна завдячує Іванові Дзюбі – дисиденту, літературознавцю й політику. Читомо. URL: [\[https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubi-dysydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/\]](https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubi-dysydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/)[\]\(https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubi-dysydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/\)](https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubi-dysydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/)
- 49.Чістякова І. М., Кривдіна І. Б. Еволюція світогляду Л. Г. Лук'яненка. Інтелігенція і влада. Сер. Історія : громад.-політ. наук. зб. Одеса, 2014. Вип. 31. С. 319-331.
- 50.Чорновіл В. «Чистої води провокація». За вільну Україну. 1990. 17 листопада.
51. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1967. 335 с.

52. Чорновіл В. Твори в десяти томах. Том 5 : Публіцистика, документи, матеріали "Справи №196" (1970-1984) / упоряд. В. Чорновіл. Київ : [б.в.], 2007. 912 с.

URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_05/

53. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – Київ : Генеза, 2001. – 560 с.
54. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. Віче. 2011. №17. С. 52–54.